

Россия
Федерациязының
Президентизинин
Кыйгырыгы



Эмин эрттир
дефистээри



Келир үең —
бодуң холунда



№ 35-36 (18462-63)

1925 чылдың
август 31-де үшүн эгелээн

http://shyn.ru

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Садыр өртөз хостуг



ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

2014
чылдың

март

27

четверг

Тывага дуза — сенаторларның деткимчези-биле

Федерация Чөвүлелинде Тыва Республиканың хуннери



Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелин хуралы.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хүннүң медээзи

Үре-түнелдиг дуза херек

«Тывага үре-түнелдиг дуза чедирери чугула деп айтырыгны федералдыг чазактың мурнунга шыңгы көдүрер ужурлуг бис» — деп, сенатор Николай Рыжков саналдаан.

Март 25-те Федерация Чөвүлелин хуралында Тывага инвестиция төлөвилелдерин боттандыраарының айтырыгын чугаалашкан. Республика ажыл-херээниң байдалдарының дугайында илеткеп тура, «Федерация Чөвүлелин шөлү бисте шуут турумчуй берген берге айтырыгларны чедимчелиг шийтпирлээрининг немелде аргазы болур» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

«Россияда 80 ажыг регионнар бар-даа болза, Тывага онзагай хамаарылга херек. Аңаа 35 чыл бурунгаар чораан мен. Тываның чону бот-тускайлаң, онзагай улус, ынчангаш чүгле экини күзээр мен. Төрзөн чуртун болгаш чонунуң сонургалын камгалап турар Тываның Чазаның кылып чорудуп турар ажылын кончуг шын деп бодаар мен. Тывага федералдыг төптүң деткимчези дыка херек, федералдыг чазактың органнарынга республикага үре-түнелдиг дуза кадарының чугулазын шыңгы айтыр. Акша-хөреңги чеже-даа хөй болза, дөмей-ле эвээш болур. Ынчалза-даа чаартылгалыг төлөвилелдерни шилип, амыдыралга дедараалаштыр боттандыраар. Бо турушту эжелеп алгаш, оларның түнелдиг шийтпирлерин комитеттин хуралында тодаргай демдегеп илеткээри чугула болур» — деп, Россияның сураглыг политиги, күрүне ажылдакчызы, Белгород облазындан сенатор Николай Рыжков деткип чугаалаан.

Аалчывыс — алдарлыг ансамбль

Россия биле Тываның демнежилгезининг
100 чылынга

2014 чылдың март 25-те В.Көк-оол аттыг Национал театрга Бүгү-российжи культура ажылдакчыларының хүнүнге тураскааткан Россия Федерациязының Камгалал яамызының А.В.Александров аттыг Кызыл Туктуг ыры болгаш танцының академиктиг ансамблинң байырлыг концерти болган. Россия биле Тываның демнежилгезининг 100 чылынга тураскааткан байырлал уткуштур делегейде ат-сураа алдаржаан ансамбль аалдап чедип келгени ол. Байырлалдар уткуштур кады ажылдажылганың бо чүгле эгези-дир. РФ-тин Камгалал яамызының өске-даа культура болгаш уран чүүл коллективтери Тывага уран талантызын бараалгадыр.

Хостуг олут чок, көрүкчүлөр залды шыгырт долу олурупкан турда, шарыкчылар сценаже ТР-ниң культура сайыды Вячеслав Донгак-чалапты. Алдарлыг ансамбльдин удуртукчуларына, артистерин болгаш хүндүлүг аалчы — РФ-тин Камгалал яамызының Культуралдык эргелелинң начальниги, культурология эртемнерининг кандидады Губанков оларга сайыт байыр чедиргеш, Тываның чурттакчы-ын оюн-тоглаазы-биле өөртүп келгени дээш оларга өөрүп четтирин илереткен. Үрде күзеп, манаан ансамбль, барып-барып, бөгүн Культура ажылдакчыларының хүнүнде чедип келгени ийи дакпыр ырлал дээрзин ол сеткил хайныгышкын-биле чугаалаан.

Улаштыр Антон Николаевич Губанков сөс алган: — Эки хүннүң мендизи-биле, Тыва Республика! Силерниң алдар-чаңгыс чер-чурттуунар, РФ-тин камгалал сайыды Сергей Күжү-Шойгунуң сеткилининг ханызындан изиг байырын хүлээп ап үнер — дээр билек, залга адыш часкаашкыннары динмиттелген. Улутура чүнү-даа бүдүрбейн турар джи бээр болгай. Херек кы-да культура чагай сеткилди, чараш чүүлү бүдүрүп турар. Ба-лал-биле, культураның бүгү ажылдакчылары.

(Уланчызы 3-кү арында).

Алаш хемниң эрес оглу



Антон Фабрикович Хертек коргунчуг афган дайынындан аас-кежик болуп эпп чанып келгеш, 31-ле хар назынында айыыл-халапка таварышкаш, амы-тынындан чарылган. Аравыска чораан болза, март 29-та ол бежен-нээр турган. Ооң турган шериг кезээ № 682 Кызыл Тук орденин Кутузов аттыг полктун бирги мото-адыгжи батальонунун № 86997 дугаарлыг шериг кезээ Афганистанның Руха хоорайының чанынга турган. 1984 чылдың апрель 30-де Хазара (Панджшер) кызаа кашпалынга 60 ажыг шериглер, 18 офицер, прапорщиктер бүзээлелге таварышкаш, чок болганы чидириглиг кара хүнүнден бээр 30 чыл болур сактышкын чылын таварыштыр чаңгыс чер-чурттуг оглу-вустун дайынчы оруктарын, хары черге эгинге чүктеп эрткен аар-берге салым-чолун бо үш дакпыр юбилейлиг чылда сагынмас аргавыс чок.

Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилерининг, фронту-чуларның, интернационалчы хүлээлгезин төлөтпү-биле күү-сеткен афган дайынчыларның, чер-черлерге болган дайын-чы хөделиишкыннеринг киржикчилерининг, чечен дайынының киржикчилери оолдарывыстың мөңгө чырык адынга төлөп-тиг болуп, амгы болгаш келир үениң салгалдары оларның маа-дырлыг чоруун үлегер болдуруп, эр кижининг төрзөн чуртун камгалаар ыдыктыг хүлээлгези бар дээрзин утазын дээш, маадырларны сактыр ужурлуг бис.

(Уланчызы 8-9-ку арынарда).

Хүннүң медээлери

Онза солун чаартылга

Тывага «Аргыжарының таарымчалыг байдалы» деп күрүнениң регионалдыг программаны амыдыралга боттандыраар.

ТР-ниң Чазаа РФ-тиң Күш-ажыл болгаш социал камгалам яамызы-биле деңге акшаландырар төлөвилелинге 2014 чылда 10 млн. 5 муң рубль хемчээлдиг субсидияны федералдыг бюджеттен үндүрүп бээриниң дугайында Дугуржулганы деткээн.

2014-2015 чылдарда боттаныр программаның кол сорулгазы — кадыкшылының байдалы-биле кызыгаарлыг арга-шинектиг кижилерге хөй-ниитиниң албан черлеринге моондак чок аргыжар таарымчалыг байдалды тургузары.

«Ол ажил чүгле пандустар тургузары-биле кызыгаарланмас, каракка көскү, илдең азы тудуп, дээп тургаш, билип алып, кудумчуларга болгаш оруктуң чадаг кижикер черлеринге тускай таблоарлыг орук айтыкчыларын тургузар, музейлер, театрлар, ном-саңнарын болгаш культураның өске-даа албан черлерин

тускайжыткан дериг-херекселдер-биле база хандыраар. Бо чылын колдуунда бистиң-биле кады эгин кожа чурттап чоруур арга-шинээ кызыгаарлыг кижилерге «Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл оюнга» тураскааткан байырлыг хемчеглерни көөрүңге таарымчалыг байдалдарны тургузарынче кичээңгейни углаар бис. Чижээ, музейлерге Брайл шрифти-лиг тайылбыр бижиктерни, тускай экранныг компьютерлерни тургузар. Ооң дузазы-биле караа көрбес кижикер бижээн медээлерни суйбап, номчуп билип алып аргалыг болур. А чугааланыр арга-шинээ чок кижилерге имнээр тайылбырлакчы белеткээр» — деп, республиканың күш-ажыл болгаш социал политика сайыды Мерген Ооржак тайылбырлаан.

Тывада спортчу албан черлерин инвалидтерге таарыштыр тускайжыткан дериг-херекселдер-биле хандыраары, инвалид уругларның өөрөдигези болгаш кижизидилгезинче сагыш салыры — чугула айтырыгларның бирээзи.

Мал оолдаашкынының байдалы

Частың башкы айы ээлчээнге олуруптаргала, көдээ ишчилерниң чымыштыг мал оолдаашкынының ажылы эгелээн. Республиканың көдээ ажил-агый адырының кол сорулгазы — 47 муң 412 баш бызаа болгаш 359 муң 984 баш санныг анай-хураганны камгалап алыры. Аңгы-аңгы ажил-агыйларда мал бажы өзүп, хөй оолдаашкыны кидин түлүк чоруп турар.

Март 22-ниң санаашкыны-биле, 10585 баш санныг бызаа (16 хуу) болгаш 107140 баш анай-хураган (24 хуу) онча-менди алдынган.

Тарып боозаткан малдың оолдаашкыны март, апрель айларда чымыштыг болур, база тыва уксаалыг хойларның мөөң оолдаашкыны база ол үеде эгелээр. Чаш малды онча-менди камгалап алып дээш малчыннар кызымак, шудургу ажилдап турарлар.

Эки көргүзүлгелер аратараачын ажил-агыйлары 24359 хураганны 28 хууга камгалаан, эрткен чылдың бо-ла үезинде 11965 баш санныг турган, а бызаа эрткен чылдың бо үезинде 508 болгаш 8 хуу турганындан ам 861 баш саны камгалаттынган. Биче бүдүрүлгө кооперативтери 19716 баш чаш малды (22 хуу), 2013 чылдың бо үезинде 17647 анай-хураганны алган турган. Эрткен чылдың

бо үезинде 170 баш санныг бызааны 3 хууга, ам 705 баш санны 12 хууга камгалаан. Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде (КУБ, МУБ) 3286 хураган бар, эрткен чылдың бо үезинде 671 баш санныг турган. Эрткен чылын бо үеде 15 баш бызаа алдынган, бо чылын 135 баш санныг (8 хуу) бызаа бар. Эрткен чыл-биле деңгээрге, мал бажы чыл санында өзүп, көдээ ажил-агыйның бурунгаар хөгжүп орары көскү.

Мал оолдаашкынының эге үезинде эки көргүзүлгелерлиг кожууннарга Чеди-Хөл 6205 баш санныг хураганны 60 хууга, Каа-Хем 3942 хураганны база Би-Хем 6255 баш санны 57 хууга онча-менди камгалаан. Чаа төрүттүнген бызааны Тожу кожуун 249 башты 21 хууга, Кызыл кожуун 1121 баш саны 21 хууга болгаш Өвүр кожуунун ажил-агыйлары 694 баш санныг бызааны 20 хууга камгалап алганнар.

Республиканың көдээ ажил-агыйларының удуртукчулары мал оолдаашкынының кидин түлүк үезинде малчыннарга дузалажыры-биле ажил чок улусту кыйгырып, сакман болгаш дузалакчы кадарчы ажилдарже хаара тудуп эгелээн. Көдээ ажил-агыйның удуртукчулары мал оолдаашкынының үезинде хыналданы күштелдирген.

Ася БАЗЫР-ООЛ.

Тывага дуза — сенаторларның деткимчези-биле

Федерация Чөвүлелинде Тыва Республиканың хүннери

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Россияның Президентизиниң май чарлыктарын күүседире-биле холбаштыр девискээрниң бюджетин чогумчударынче угланган хемчеглерни алырының чугулазының дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол дун Россия Федерациязының Федерация Чөвүлелиниң Бюджет болгаш саң-хөө рыноктарының талазы-биле комитетиниң март 24-те болган хуралына саналын сенаторлар чаңгыс үн-биле деткээннер.

Хуралдың ажылына федералдыг яамаларның төлээлери, чижээлээрге, Россияның саң-хөө сайыдының оралакчызы Андрей Иванов киришкен. Федерация Чөвүлелиниң комитетиниң хуралына Шолбан Кара-оол республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдө-



Комитет даргазы Сергей Николаевич Рябухин.

зинге шаптыктап, ооң күчүзүн ажылгаарына доктар бооп турар чылдагааннарны айыткан. Ол дээрге, хамыктың мурнунда, Тываның Россияның өске девискээрлери-биле оруктар харылзаазы. Кызыл — Курагино демир-орук тудуу, республиканың казымал байлаан казып болбаазырадыры дээн ышкаш төлөвилелдерни херек кырында боттандыраар дээш, Тываның эрге-чагыргазы федералдыг яамалар болгаш өске-даа органнар-биле кады ажилдап, акша-хөреңгини шыдаар шаа-



Тываның Баштыңы Ш.Кара-оол хурал үезинде.

биле мөөңөп турар. Бир эвес кол төлөвилелдер боттаны бээр болза, Тываның шапкын сайзырап эгелээриниң баштайгы чадазы тургустуна бээр. Ынчангаш ону тургузарына федералдыг төптүң дузазы амгы үеде кончуг чугула.

Девискээрниң бюджетин до-тациялыг болгаш колдуунда социал угланышкынның. «Россияның Президентизиниң чарлыктарын долузу-биле күүседиринге биске бөгүн 4 млрд. рубль акша херек, а республиканың чылда бюджетин 19 млрд. рубль. Тываның чурттакчыларының чартындан хөй кези — 30 хар четпээн аныктар. Ынчангаш бюджеттиң социал чүгү дыка аар» — деп, Шолбан Кара-оол чугаалаан. Республиканың чидиг айтырыгларына кичээңгейлиг болганы, Федерация Чөвүлелиниң комитетиниң хуралына оларны чугаалажып турары дээш Тываның Баштыңы сенаторларга өөрүп четтиргенин илереткен.

Тывага дузалаарының эрге-жок чугулазын хуралга киришкен сенаторлар шупту демдегелеп, боттарының санал-оналдарын берген. «Тывага шагда-ла дузалаар уjurлуг турган бис — деп, Россияның шыырак политиктериниң бирээзи, сенатор Эдуард Россель чугаалаан. — Боду балыктазын дээш, аңаа сыырткышты бээр-дир». Бюджет тургузарының Россияда негелделеринге Тывада байдал таарышпас, ооң бюджетин бир янзы негелделер-биле тургузар уjurлуг дээрзин ол

демдеглээн. Тыва Республикага бүдүрүкчү күштерни турарының 2020 чылга чедир программаны Тываның Чазаа Россияның Экономиктиг сарал яамызы кады ажилдадырын сенатор Эдуард Россель саналдаан.

Марий Эл Республиканың сенатор Наталья Дементьева «Тыва дээрге бистиң күчүскү кичээңгейни хаара беринге ажыктыг, онзагай дүңгүлү кээрлерниң бирээзи-дир» — деп, чугаалаан. Республиканың девискээринден хөй скиф аңчы-тывылганын, тыва улустун чымыштыг уран чүүлү хөө-сыгыттың чажыттарын Аңгы-аңгы эртем-шинчилел институттарында шинчилеп турарына сенатор демдеглээн.

Тывада хөмүр-даш аңчы-шингээди алырына холбаштыр «Кызыл — Кураган» демир-орук төлөвилел саң-хөө деткимчезиниң дугайында чоокта чаа Россия Президентизи-биле чугаалаан дугайында Россияның саң-хөө сайыдының оралакчы Андрей Иванов комитеттин хуралына киришкен сенаторлар дыңнаткан. Республиканың бюджетин чогумчудары-биле ап чорудар саң-хөө хемчеглерин тускай чугаалажып көөрү-биле база ол демдеглээн. Россияның саң-хөө сайыдының оралакчы Андрей Иванов «Тываның бо сөстөрүн деткип, хемчег кылдыр хуралдың токолунга демдегелеп алып сенатор Владимир Петров саналдаан.

Федерация Чөвүлелиниң Бюджет болгаш саң-хөө рыноктарының талазы-биле комитетиниң киржикчилериниң саналдарын РФ-тиң Чазаага дамчыдып бээр.

Бюджет болгаш саң-хөө рыноктарының талазы-биле комитетиниң хуралына Тыва Республиканың бюджетин чогумчудар талазы-биле айтырыгларны Федерация Чөвүлелиниң Даргазы Валентина Матвиенкоң деңгелинге чедир чылаар деп, комитеттин даргазы Сергей Рябухин дыңнаткан. Тываның чидиг айтырыгларына сагыш амыр эвес, оларны шийирлээр ажилдарга идеялар киржип турары дээш, сенаторларга өөрүп четтиргенин илереткен.



Тываның төлээлери Федерация Чөвүлелиниң хуралында.

Аалчывыс – алдарлыг ансамбль

Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга

(Танчүзү. Эгези 1-ги арында).

Силерге чүректин ханызындан байыр чедирип, ал-бодунарга, ал-бүлелеринерге кадыкшылды, дас-кежикти, чогаадыкчы чедирипкинерни күзедим. Россия бодунун кызыгаарын делгем-чигени дээш байыр чедирип тур мен. Төп телевидениеден көргөн боор силер, ол өөрүшкүнү үлөжип, РФ-тиң Президентизи В.В.Путин бистиң ансамбливис-биле Россияның Ыдык ырын ырлашкан болгай. Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл байырлалын уткуштур силерге онзагай белек — кады ажылдажылганың дугуржулга-зынга бөгүн атты салыр бис. РФ-тиң Камгалал яамызының Кол шериг оркестри (кол дирижеру В.Халилов), Российжи Армияның театры болгаш өске-даа коллективтеривис Тывага концертин көргүзөр — дээрге, адыш часкаашкыннары база катал чаңыланды.

Кады ажылдажылганың дугуржулганы сайыт Вячеслав Донгак биле РФ-тиң Камгалал яамызының Культура эргелелин начальниги Антон Губанков оор үргүлчүлээшкенин адыш часкаашкыннарының үделгези-не атты салды.

Жранда РФ-тиң Камгалал яамызының Чепсектиг Күштери саткилдерге чоргааралды хай-ыктырып турда, байырлыг концерт эгелээн. Российжи ар-мияның кайгамчык корабльде-



Дугуржулгага ат салдынган.

рин, танкыларын, самолеттарын болгаш вертолеттарын, ракета-ларын көргөш, Ада-чурт дээш чоргаарал, шынап-ла, кижини чалгынналдырыптар-дыр. 2013 чылда 85 харлаан алдарлыг кол-лективтиң допчу төөгүзү-биле башкарыкчылар таныштырды. Эгезинде аңаа он ийи-ле кижиге турган. 1928 чылдың октябры-да Кызыл Армияның Төп бажы-ныңга коллектив бир дугаар концертин көргүскен. Ооң үн-дезилекчизи болгаш тургузук-чузу — Москва консерватория-зының профессору Александр Васильевич Александров. 1946 чылда ансамблыга ооң удуртук-

чузунуң адын тывыскан. 1979 чылда эң бедик профессионал үнелелди ап, Академиктиг деп атка төлөптиг болган. Дайын үезинде солдаттарның хей-адын көдүрүп, бүгү фронту-ларга оюн-тоглаазын бараалга-дып турган коллектив ол чагай чаңчылын уламчылап, эң ырак кызыгаарда шериглерге чедип, концертин бараалгадып турар. Амгы үеде ансамблыда 200 кижиниң 150-и — профессионал артистер. Ансамбль улам өзүп турар. 2007 чылда ооң чанын-да «Бичи александржылар» чогаадыкчы студия ажыттын-ган, аныяктарның «Александр парыгы» эстрада бөлүү тургус-тунган.

Алдаржаан дайынчы ырлар-дан эгелээш оюн-баштак тан-цыларга чедир солун концертти ол кежээ кызылчылар магадап көргөн. Адак сөөлүнде деле-гейге билдингир «Катюшаны» артистер көрүкчүлөр-биле кады демниг күүсеткен. Өөрүшкү болгаш чоргааралга бүртөккөн көрүкчүлөр концерт соонда бүдүн зал бут кырынга туруп кээп, хол часкап, байырлашкан.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Чингис СААЯНЫҢ тырт-тырган чуруктары.



К.Игнатъев, Д.Захаров. «Камаринская».



Ансамбль дайынчы ырларны күүседип тур.

Хүннүң медээлери

Эки турачы ажыл

«Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл оюнга» тураскааткан байыр-лыг хемчеглерни белет-кеп эрттирер ажылда-рынга дузалажыр эки турачыларны (волонтер) кириштирер.

Байырлалдың майдан сен-тябрыга чедир үргүлчүлээрин, ол ышкаш ооң кидин түлүк үезинде аалчыларның хөйү-биле кээрин барымдаалааш, ТР-ниң Аныяктар болгаш спорт талазы-биле яамызы ниитизи-биле 200 хире эки ту-рачыларны бо хүннерде чыып эгелээнин чарлаан. Аңаа киржирде яамының сай-тызында анкетаны долдурар.

Шилилгеге Тываның чаа-гай езу-чаңчыларын сагып билир, компьютер, оргтех-ника-биле ажылдап шыдаар,

Кызыл хоорайны эки билир, эвилең-ээлдек, чугаакыр, 14-тен 30 хар-назылыг кижиге бү-рүзү киржип болурун айты-кан. Ажыл «Хоорайга байыр-лалдар», «Чыылда пунктузу», «Эки турачы дружина», «Башкарыкчы хандырылга», «МИЧ-биле ажыл» болгаш «Спортчу дузалакчылар» деп алды аңгы угланышкынныг болур. «Ажылдың уг-шин-биле тускай билиг-мергежил, мөзү-бүдүштүг шынар негет-тине берип болур. Ынчан-гаш чамдык мергежилдерге өөрөдир бис. Идепкей-лиг ажыл белеткел курстары доостурга эгелээр» — деп, яамының ажылдакчылары дыңнаткан.

Байырлалдың чымыштыг ажыл-ижинге дузалажып кир-жир эки турачыларны май 1-ге чедир чыыр.

Деткимчениң оруу

Федерация Чөвүле-линиң вице-спикери Ев-гений Бушмин Тыва-ның (инфраструктура) төлөвилелдериниң бот-тандырылганын хынаар дээн.

Март 25-те Федерация Чөвүлелиниң комитет хура-лынга Шолбан Кара-оол Тыва-ның хөгжүлдеже оруун на-рыыдадып турар эрги айты-рыгларны бо үеде шуут үзе шиитпирлээриниң чугулазын демдеглевистиан, «Россия биле Тываның демнежилгези-ниң 100 чыл оюн демдегледип турар чылда Тываның чону олар дээш сагыш човап ту-рарын көрүп билип, чаартыл-галар болурун манап, келир үези менди-чагай болур дээрзинге идегелдиг болур ужурулуг» — деп айткан. Бо хуралдың түңнели-биле Тыва-ның энергетика адырының хөгжүлдези, эргижирээн ба-жыңнарны бузуп көжүрери болгаш школа назы четпээн уругларның өөредилгезин чаартырыңче угланган инве-стиция төлөвилелдерин бот-тандырырының дугайында РФ-тиң Чазанче кириер са-налдарны белеткээн.

Республиканың экономи-казын чаа деңнелче үндүрүп болур Кызыл-Курагино ара-зынга демир-орук тудуунуң айтырыы кол черни ээлээн. Бо төлөвилел национал чаа-гайжыдылга фондузунуң дет-кимчезин хереглеп турар.

«Тываже демир-орукту тудары — Россияның күрү-не чергелиг айтырыы-дыр. Демир-орукту чүгле Тывага чедир эвес, а оон улаш-тыр Моолга, Кыдатка чедир тудары чугула. Бо ажылга Тыва чүгле күүседикчи болур. Ол айтырыгны карак-биле көрүп шиитпирлээри-биле

комитеттиң хуралын Тывага база эрттирер ужурулуг» — деп, Омск облазының сенато-ру Игорь Зуга саналдаан.

Кызылдың аэропортун-да авиатранспорттун хонар болгаш ужар шөлүн делгем-чидери, авиациялыг ханды-рылганы чаартыры, аэро-вокзал тударыңче угланган төлөвилелдин түңнел сорулга-зы аэропортка делегей черге-лиг деңнелди тыпсыры болур.

Тываның Чазаның кежи-гүннери Федерация Чөвү-лелинге ийи хүн дургузун-да ажылдааш, эң-не берге айтырыглар: агаарга ужар, чазалыг оруктар, демир-орук транспорттарының ар-гыжар оруун тудар азы чаартып эде кылыр со-рулгалыг төлөвилелдерге се-наторларның деткимчезин алган. Шолбан Кара-оол рес-публиканың чидиг айтырыг-ларынче сагыш човап, шын билип, деткип турары дээш сенаторларга өөрүп четтирге-нин илереткен.

Тываның Экономика бол-гаш Кадык камгалал яамызы-ның айтырыгларынга турас-кааткан хурал база болган.

Бо хуралга Тываның Чазаа болгаш Дээди Хуралының де-путаттары болгаш РФ-тиң саң-хөө, регионалдыг хөгжүл-де, бойдус, энергетика яамы-ларының төлээлери, чурттал-га-коммунал • ажыл-агыйын чаартып тургузар демнежилге фондузунуң төлээзи кириш-кен.

Тываның транспорт ар-гыжылгазының бергедээш-киннерин шиитпирлээрин-че угланган инвестициялыг төлөвилелдерниң амыдырал-га херек кырында боттанды-рарын Федерация Чөвүлели онза хыналдалыг хайгааралга алыр болган.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ КЫЙГЫРЫ

Владимир Путин Кремльге Күрүне Думазының депутаттарының, Федерация Чөвүлелиниң кежигүннериниң, Россияның девискээрлер удуртукчуларының болгаш хамааты ниитилелдин төлээлериниң мурнунга кыйгырыг кылган.

В.ПУТИН: Эки хүн-биле, Федерация Чөвүлелиниң хүндүлүг кежигүннери, Күрүне Думазының хүндүлүг депутаттары! Крым Республиканың болгаш Севастополь хоорайның төлээлери — олар мында, бистиң аравыста, Россияның хамаатылары, Крымның болгаш Севастопольдун чурттакчылары! (Адыш часкаашкыннары.) Хүндүлүг өңүктөр, бөгүн бистер чуртталгавыска чугула ужур-дузалыг, бистиң шуптук-вуска төөгү ужур-уткалыг айтырыг ужурунда чыгып келген бис. Март 16-да Крымга референдум эрткен, ол долузу-биле улустар аразының демократтыг дүрүмнери болгаш хоойлу-дүрүм нормалары езугаар эрткен.

Бадылаашкынга соңгукчуларның 82 хуудан хөйү киришкен. Оларның 96 хуудан хөйү Россияга каттыжары дээш бадылаан. Сан-чурагайлар эң-не бүзүрелдиг.

Ындыг шилиштин чүге кылдынганын билип алыр дизе, Крымның төөгүзүн билири, Крымга Россия, Россияга Крым кандыг ужур-дузалыгыл дээрзин билип алыры четчир.

Крымда барык-ла шупту чүведе бистиң ниити төөгүвүс болгаш чоргааралывыс сиңиккен. Мында эрте-бурунгу Херсонес, аңаа ыдыктыг Владимир хаан крестин сагылгазын четтирген. Оң сагыш-сеткилин маадырлыг чоруу — православиени хүлээп ал — Россияның, Украинаның болгаш Белоруссияның чоннарын каттыштырган культураның, үнелиг цивилизацияның үндезинин тодаратканы. Крымда — 1783 чылда маадырлыг чоруу-биле Крымны Россияга күрүнеже кириген орус солдаттарының хөөрлери. Крым — Севастополь-дур, тоолчургу маадыр хоорай, улуг салым-чолдун хоорайы, хоорай-шивээ болгаш Кара далайның орус шериг флотунун төрөөн чурту. Крым — Балаклава болгаш Керчь, Малахов бедигээш болгаш Сапун-даг. Оларның кайызы-даа биске ыдык, олар дээрже орус дайынчы алдарның болгаш көстүп көрбөөн маадырлыг чоруктуг сагызыннардыр.

Крым — аңгы-аңгы улустарның культуразының болгаш чаңчылдарының онзагай каттыжылышы-дыр. Ынчангаш оозу-биле чүс-чүс чылдар дургузунда чаңгыс-даа үндезин чон чидип база эсти бербөөн улуг Россияга ол дөмей. Орустар биле украиннер, Крым татарлары биле өске-даа чоннарың төлээлери крым черге кады чурттап болгаш ажылдап,

боттарының онзагай чоруун, чаңчылдарын, дылын болгаш чүдүлгезин кадагалап арттырганнар.

Бөгүн Крым чартык ортулуктун 2 миллион 200 муң чурттакчыларының аразында бүдүн чартык миллион хирези орустар, орус дылды бодунун төрөөн дылы кылдыр санаар 350 муң украиннер, референдум үезинде хөй кезин Россияга каттыжарын деткээн 290-300 муң Крым татарлары бар.

Крым татарларынга, ол ышкаш ССРЭ-ниң өске-даа чоннарынга хамаарыштыр чөптүг эвес аажылаашкыннар турган харын. Чаңгыс мону чугаалайын: ынчан репрессияларга аңгы-аңгы нациялыг хөй кижилер таварышкан, хамыктың мурнунда орус улус. Крым татарлары төрөөн черинче чанып келгенер. Крым татарларының чаагай ат-алдарын долузу-биле катап тургузар, агартырының талазы-биле политиктиг, хоойлу-дүрүм дээш, өске-даа шиитпирлерни дүрген хүлээп алыры эржежок чугула деп санал тур мен.

Крымда чурттап турар шупту националдарның төлээлеринге бистиң хамаарылгавыс хүндүткелдиг. Крым дээрже оларның ниити бажыны, биче төрөөн чурту, ынчангаш маңаа орус, украин болгаш крым-татар үш дылдар дең эргелиг күрүне дылдары болур, ону крымның чурттакчылары деткип турар деп билир мен (Адыш часкаашкыннары.)

Хүндүлүг эш-өөр! Чүрээвис-те, угаан-медереливисте Крым кезээде Россияның чарылбас кезээ чораан болгаш ынчаар артар-даа. Ындыг бүзүрел шынга болгаш чөптүг чорукка үндезилеттинген, ол кандыг-даа чайгылыш чок, салгалдан салгалче дамчып келген, оң мурнунга үе, янзы-бүрү байдалдар, XX вектин дургузунда бистиң чурттап эрткенивис, бистиң чуртувустун чурттап эрткени коргунчуг болушкуннар күш чок болган.

Революция соонда большевиктер, бурган оларга шииткекчи болгай аан, янзы-бүрү чылдагааннар-биле Россияның шаандан бээр мурнуу талакы девискээриниң элээн хөй кезин эвилелчи Украина республиканың составынче кириген. Ону чурттакчыларының национал составын кичээнгейге албайн кылган, бөгүн ол девискээр Украинаның мурнуу-чөөн талазы. Крым областы, оң-биле кады Севастопольду, ол эвилел чергелиг чагыргалыг хоорай-даа болза, Украинаның составынче кириер дугайында шиитпирни 1954 чылда хүлээп алган. Ону эгелээн кижилер Совет Эвилели-



Россияның Президентизи В.Путин. Март 18, 2014 чыл.

ниң коммунисттик партиязының баштыгы Хрущев боду. Чүге ол ынчанганы — бедик албан-дуужаалдыг украин даргаларның деткимчезин алыр дээш бе азы 30 чылдарда Украинага массалыг репрессияларны организастааны дээш буруузун миннир дээни ол бе — төөгүчүлөр ону сайгарар ыйнаан.

Биске кол чүүл: бо шиитпирни ынчан күштүг турган конститутуг нормаларны дорту-биле хажыткаш, хүлээп алган. Айтырыгны бүдүү, боттарының аразында дугурушкаш, хүлээп алган. Тоталитарлыг күрүнениң байдалына Крымның болгаш Севастопольдун чурттакчыларындан айтырбааны чугаажок. Ол фактыны улус мурнунга тургузупкан, ол-ла-дыр. Крым канчап Украинаның составында апарды деп айтырыг кижилерге тыптып келгени чугаажок. Херек кырында байдалды алыр болза — дорт чугаалааны дээр, ону бис шупту билир бис — бо шиитпир кандыг-ла-бир чайгаар болур чүүл кылдыр хүлээп алдынган, чаңгыс улуг чурттуң иштинге девискээрни дамчыдып турган-на болгай.

Украина биле Россия кажан-бир шагда кады болбас, аңгы күрүнелер апаар деп бодал сагышка безин кирбес турган. Ынчалза-даа ам ол шак-ла ынчаар болу берди ышкажыл. Канчап-даа болбас кылдыр санадып турган чүүл херек кырында боттаны берген. ССРЭ буступ дүшкен. Болушкуннар дыка дүрген болган, ынчан болуп турган болушкуннарның болгаш оларның уржуктары чүү хире коргунчуг боорун кижилер медереп билбейн барган. Россияда, Украинада болгаш өске-даа республикаларда хөй кижилер ынчан тыптып келген Хамаарышпас Күрүнелерниң Демнежилге ниити күрүнениң чаа хевири апаар деп ынанып турганнар. Оларга ниити валютаны, чаңгыс аай экономиктиг девискээрни болгаш ниити Чепсектиг Күштерни аазаан болгай, ынчалза-даа олар чүгле аазаашкыннар бооп артып калган, а улуг чурт чок. Кажан Крым өске

күрүнеде апаарга, бодун чүгле оорлап каапкан эвес, а үптөп каапканын Россия билип каан.

Оң-биле кады мындыг чүүлду ажыы-биле миннир апаар, Россия боду база хамаарышпас чоруктуң чыскаалын эгелээш, Совет Эвилелиниң буступ дүжержинге идигни берип, ССРЭ-ниң буступ дүшкенин хүлээп көрүп тура, Крымны, Кара далай флотунун кол баазасы Севастопольду уттупкан. Миллион-миллион орустар чаңгыс чуртка удуп чыдып алгаш, даарта хүннүн эртенинде даштыкы чуртка оттуп кээп, чаңгыс-ла шак иштинде дүүн-гү эвилелчи республикаларда чоннун эвээш кезин апарган, а орус улус делегейде эң улуг тарамык чон болу берген.

Бөгүн, хөй чылдар эрткен соонда, 91 чылда оларны шоодайда картошка ышкаш кылдыр бир холдан өске холга дамчыдып берген деп Крымның чурттакчылары чугаалажып турганын чоокта чаа дыңнадым. Оң-биле чөпшээрешпес аргажок. Россия чүл ол? Бажын халайтыпкаш, базындырып, хомудалды ажырыпканы ол бе.

Бистиң чуртувус ынчан нарын байдалга турган болгаш, херек кырында бодунун сонургалдарын камгалап шыдавайн барган. Кижилер шыдажыр аргажок чөптүг эвес төөгүге чагыртыр аргажок болган. Бо чылдарның дургузунда хамаатылар болгаш хөй-ле хөй-ниити ажылдакчылары бо теманы чаңгыс эвес удаа көдүрүп, Крым-үндезин орус чер, а Севастополь-орус хоорай дээрзин чугаалап келген. Ийе, бис бо бүгүнү сагыш-сеткиливис, чүрээвис-биле билип турдувус, ынчалза-даа херек кырында тургустунган байдалдан үнүп, хамаарышпас Украина-биле кожа-хелбээ харылзааны чаа баазага тургузар ужурулуг турган. А Украина, акы-дунмалышкы украин чон-биле ол харылзаалар, кандыг-даа хөөредиг чокка, биске аажок чугула болуп кезээде артар. (Адыш часкаашкынна-

ры).

Бөгүн ажыы-биле чугаа болур, 2000 чылдар эгези чорудуп турган дугуржулгалың үзүндүзү-биле үлежир дай-дыр мен. Ынчан Украина Президентизи Кучма Россия Украина ийи чурттуң аразында кызыгаарларны тодарад ажылды дүргедедирин дил турган. Ол үеден эгелээш аж барык шимчевээн. Крым Украинаның девискээринге мааржыр деп Россия чөпшээр берген-даа болза, кызыгаар дарадыр дугайында ажыл чаа баан. Оң кайы хире нарын билип тургаш-даа, ол талазы-ле тодаргай ажылды чорудар бистиң ведомстволарга дааск мен. Кызыгаарны тодарад ажылды чорудуп эгелээри дээрже-ле, юридиктиг талад херек кырында Крымны украин девискээр деп чөпшээрже оң-биле бо айтырыгны олча хаап каапкан бис.

Украина биле чүгле Крым эвес, а Керчь өөжүн болга Азов далайының девискээрлер аңгылаары дээн ышкаш нарын айтырыглар талазы-биле ба чугаалажып турган бис. Украин биле эки, быжыг харылзаа бир терге чугула, олар девискээр хамаарышкан чөрүлдээлери тургуспас ужурулуг. Шак мында көрүш-биле ажылдап эгелээвис. Ол ышкаш Украина болга чурттуң орус болгаш орус дыдыг хамаатылары бистиң эвилелчи кожавыс болурунга, ылангы мурнуу-чөөн чүгүнде Крымны чонунун сонургалдары чонна аразының эрге-ажыының нормалары езугаар сагыттынары идегеп турган бис.

Ынчалза-даа байдал өскү талаже угланып эгелээн. Орумактыг чонну төөгүлүг тураскаалдарындан, орус дылында албадал-биле хоруп эгелээн. Ынчалдыр орус чон Украинаның хамаатылары-биле бир деңге ол чуртту 20 чылдың дургузунда тончү чок «силгип» келген политиктиг болгаш күрүне кризисинден когарап чоруур.

Украинада чон өскерлиик киннерни чүге күзей бергени дээрзин билип тур мен. Кандыг-даа харысалга чок эрге-чагыргага чон таарзынмайн барган. Президентилер, премьерлер, Раданың депутаттары, чеже-даа солчуп турза, чуртунга, чонунга оларның хамаарылгазы өскерилбээн. Олар боттарының аразында чаргылдажып, эрге-чагырга хунаажып, чуртту анаа «саап» турганнар. Чурттуң миллион хире хамаатылары түр када ажык дээш чүге чурттан көжүп чоруу турарыл, олар чүге бодунун төрөөн чуртунун келир үезин көрбейн турарыл дээн ышкаш чүүлдер эрге-чагырганы дүртү ретпээн, ынаар кым-даа сагыш салбаан-дыр ийин. Кандыг-бир Силикон шынаазы эвес, а тир када аап-саап ажыл дээш дээрзин демдеглээн. Эрткен чылда

чүгө Россияга барык 3 миллион кижи ажылдап турган. Чамдык сан-чугагайлар-биле алырга, 2013 чылда Россияга оларның ажылдап алган акшазы 20 млрд. доллар ашкан, ол дээрже Украинаның иштиги ниити продуктунун 12 хуузу-дур.

Яды чуртталгага, хээли-ленир чоруктарга болгаш күрүнени шынар чок удуртканын-га таарзынмаанын илереткен, майданче тайбың лозуннарлыг үнүп келген кижилерни билип турарымны катаптап тур мен. Тайбың удурланышыкыга эрге-ажыктар, демократтыг ажыл-чорудулга, соңгулдалар—чон-нуң таарзынмайн турары эрге-чагырганы солугурунга херек. Ынчалза-даа Украинага сөөлгү болушкуннарны деткип турган кижилер өске сорулгалыг: олар элчеглиг күрүне эргилдезин белеткен, чүнүң-даа мурнунга тура дүшпейн, эрге-чагырганы ээлеп алтар дээш кызыдып турган.

Олар террорну, өлүм-чидим-ни, хоозураашкынны ажылгаан. Эргилдениң кол күүседикчилери националисттер, нацистер, орус дылдыгларны көрбес улус. Чогууна олар Украинада хөй чүүлдерни тодарадып турар.

Чаа тургустунган «эрге-чагырга», бир-ле дугаарында, хоойлу төлевилелин кончуг мар-гыштыг кириген, дыл политика-зын эде көөрүн негеп, эвээш санныг нацияларның эргезин дорту-биле кызып эгелээн. Шынын чугаалаарга, бо-инерде даштыкы деткички «политиктер», бөгүнгү эрге-ча-гырганың мөгейкичилери олар-ның идип үндүрген негелде-зин дораан соксадып эгелээн. Олар угаанныг кижилер, арыг үндезин украин чоннуг күрү-нени тургузарындан чүү болу-рун билип ап турарлар. Хоойлу төлевилелин соңгаарлаткан, ха-жызынче курлавырга салыпкан. Херек кырында ооң барының дугайында бо хүнде ыттавайн турарлар, бодап көөрге, кижиниң уттуучалын бодап турар хе-вирилг. Ынчалза-даа шупту чүве ам билдингир апарган. Ийги делегей дайынында Гитлерниң талалакчызы чораан Бандерниң украин салгакчыларының моон соңгаар чүнү кылыры ам бил-динип келген.

Билдингир чүве болза, Украинада күүсекчи эрге-ча-гырга бо хүннерге чедир чок, кымның-биле чугаа чорудары билдинмес. Дыка хөй күрүне органның боттары эрге-ча-гырганы ээлеп алган кижилер олулар, олар чуртта чүнү-даа хайгаарап, хынавайн турар, а боттары радикалдарның күжүнге чыгырткан. Амгы чазактың чаа сайыттарының хүлээп алышы-нынче чүгө «майданның» дайынчыларының чөпшээрэни-биле кирип болур. Бо хөг эвес, херек кырында амыдыралда болуп турар болушкун-дур.

Оларга удурланырга, до-аан-на репрессия болгаш шаа-кылакчы арганы ажыглай бер-еннер. Бирги ээлчегде, бил-дингир-ле болгай, орус дыл-дыг Крым. Ынчангаш Крымның жолгаш Севастопольдун чуртта-

чылары оларның эргезин болгаш чуртталгазын камгалаарын, бо хүннерде Киевте Донецкиде, Харьковта болгаш Украинаның өске-даа хоорайларында болуп турар чүүлдерни соксадырын олар Россиядан дилээн.

Билдингир-ле болгай, бистер оларның дилээнге харыылавайн барып шыдавас бис, Крымны болгаш оларның чурттакчыла-рын берге байдалга каап шыда-ваан бис, ынчаар кааптар бол-зувусса, ол саттыныкчы чорук болур.

Хамыктың мурнунда тайбың, хостуг чорукту тургузары чу-гула апарган. Крымчылар бот-тарының салым-чолун төөгүдө бир-ле дугаар боттары шиит-пирлээн. Ынчалза-даа бистер

за-даа, шак ындыг хевирлиг Крымның хамаарышпас чоруун чарлаары окта таарышпас деп барыын чүк чурттары ботта-рыны-биле бадыткап турар. Каттышкан Нациялар Орга-низациязының уставының 1 чүүлүнүн 2 пунктузун үнде-зинге алгаш, КНО-нуң Делегей суду 2010 чылдың июль 22-де дараазында чүүлдү онзалап демдеглээн. Ону хажык чокка дамчыдай: «Айыыл чок чорук чөвүлелиниң практиказындан алырга, хамаарышпас чорук-ту чаңгыс талалап чарлаарын-га кандыг-даа ниити хоругдал чок. Ниити делегей эрге-хоой-лузу хамаарышпас чорукту чарлаарын хораан кандыг-даа кызыгаарлаашкын кылбаан».

Крым — аңгы-аңгы улустарның культуразының болгаш чаңчылдары-ның онзагай каттыжышкыны-дыр. Ынчангаш оозу-биле чүс-чүс чылдар дургузунда чаңгыс-даа үндезин чон чи-дип база эсти бербээн улуг Россияга ол дөмей. Орустар биле украиннер, Крым татарлары биле өске-даа чоннарның төлээлери крым черге кады чурттап болгаш ажылдап, боттарының онзагай чоруун, чаңчылдарын, дылын болгаш чүдүлгезин кадагалап арттырганнар.

Барыын Европада болгаш Соңу Америкада коллегаларывыстан бо хүннерде чүнү-даа дыңнап турар-дыр бис. Биске чугаалап турары-биле алырга, улустар аразының эрге-ажыктарын ха-жыткан деп турар. Бир дугаа-рында, эки-дир, ооң дугайында ам сактып келгеннер, улустар аразының эрге-хоойлузу бар дээрзин кажан-даа болбазының орнунга орай болганы дээр, ол дээш четтирдивис. (Адыш час-каашкыны).

Ийи дугаарында, эң-не чу-гула чүүл — бистер чүнү ха-жыдыпкан бис? Ийе. Россия Федерациязының Президентизи парламентиниң үстүкү палата-зындан Украинага Чепсектиг Күштерни ажыглаар эрге-ни алган. Ажыы-биле чугаа-лаарга, ол эргени ажыглаваан. Россияның Чепсектиг Күште-ри Крымче кирбээн, делегей керээзинге дүүштүр олар ам-даа ында турар. Бистер бодувустун бөлүүвүстү күштелдирген бис, ынчалза-даа мону демдегледип каайн, силер дыңнаан болгаш билир силер, Крымда Чепсектиг Күштерниң санын көвүдетпээн бис, а оларның саны 25 муң ки-жи, ооң хөй херээ чок.

Крымның Дээди Соведа Крымның хамаарышпас чо-руун, референдумну чарлап ту-ра, нацияның хамаарышпас чо-руун хүлээп көргөн. Каттышкан Нациялар Организациязының Уставын сагындырган. Украина боду ССРЭ-ден үнериниң ду-гайында ынчаар чарлаанын база катап борта сагындырып каайн, Украина ол эргени ажыглаан-дыр, крымчыларга чүгө ойталап турарыл. Чүгө?

Оон аңгыда бүгүдөгө бил-дингир Сербиядан Косовону аңгылаарынга төп эрге-чагырга-зындан кандыг-даа чөпшээрел херекчок деп шыныдып тур-

Цитаталар кылырынга ынак эвес мен, ындыг болзажок Ко-сово талазы-биле 2009 чылдың апрель 17-де Делегей судунче кириген АКШ-тың Сагынды-рыг бижии болур албан-езу-зунуң бир документизинден чүүлдү маңаа кириейн. «Ха-маарышпас чорук дугайында медеглед болганчок-ла иштиги хоойлужудулганың хажыдыш-кыны-биле бо-ла болу бээр. Ол дээрже делегей эрге-хоойлузу хажыдып турары эвес-тир» дээн. Боттары-ла бижээш, бүгү делегейге чарлааш, шуптузун ынаар ыдалааш, ам кээп аңаа таарзынмайн турарлар. Чүгө? (Адыш часкаашкыннары).

Ажыы-биле чугаалаарга, крым-чыларның хөделиишкыннери ол саавырга тааржып турар-дыр. Косовонуң албанчыларынга чөпшээрер турар чүүлдерин (бис оларны хүндүлээр бис), Крымда орустарга, украиннерге база крым татарларынга хоруп турар. Чүгө деп, айтырыг база катап тургустунуп келир-дир. Ол-ла Каттышкан Штат-тардан база Европадан «Косо-во дээрже — онзагай таварыл-га-дыр» деп дыңнаар-дыр бис. Бистиң коллегаларывыстың бо-далы-биле ооң онзагай талазы чүдө ирги? Косовога чөрүл-дээрлер үезинде дыка хөй өлүм-чидим болганында чадавас. Ол дээрже, юридиктиг эрге-хоойлу барымдаазы эвес-тир бе? Аңаа хамаарыштыр Делегей судунун шиитпиринде чүү-даа бижит-тинмээн. Ол дээрже ийи дакпыр дөмейжиткен чүүл эвес дээр-зин билир силер. Ол элдептиг, арын-нүүр чок, дерзии поли-тика-дыр. Боттарының-на со-нуургалдарынга барымдаалап, ол-ла чүүлдерни бөгүн — ак, а даарта — кара дээр канчап-даа таарышпас. Кандыг-даа чөрү-лдээрлери кижилерниң өлүм-

чидими-биле холбаштырып шиитпирлээр албан чүве бе?

Дорту-биле чугаалаайн: Крымның тус чериниң чурт-такчылары байдалды үезинде хайгааралга ап, бот-камгала-ды тургуспаан болза, чидириг-лер болуру чайлаш чок турган. Бурган авыралында ындыг чүүлдер болбаан! Крымга чеп-сек-боолуг чаңгыс-даа үскү-лежишкыннер болбады, кижичидириглери база чок болган. Чүгө ындыг болганы деп бо-даар силер? Аңаа харыы бөдүүн: чонга болгаш оларның тура-соруунга удур туржуру берге болгаш шуут болдунмас. Ооң-биле холбаштыр ындыг-ла кончуг эвээш эвес, 22 муң ажыг, бүрүн чепсегленген украин ше-риглерге четтиргеним илерет-тим. Хан төгүүшкүнүг чөрүл-дээрлери үндүрбейн, боттары ханга борашпайн туржуп турган Украинаның шериглеринге чет-тиргеним илередийн.

Ооң-биле чергелештир өске бодалдар база тытып келир-дир. Крымда кандыг-ла-бир россияжи боо-чепсектиг хал-даашкын, агрессия дугайында биске чугаалап турар. Ону дың-наары безин чиктиг. Чаңгыс-даа боо даажы, кижичидириглери чок болган кандыг-бир чурт-туң иштиги херээнге даштыкы чурттуң боо-чепсектиг ишти-ки холгаарлаашкынының ду-гайында төөгүдөн чаңгыс-даа болушкун чоп сагынмас мен.

Хүндүлүг коллегалар! Деле-гейде сөөлгү он чылдарның дургузунда болган болгаш бо-луп-даа турар болушкуннар Украинаны долгандыр, көрүн-чүкте дег, көстүп тур. Бөмбүрэк-тиң ийи аңгы политиктиг биполярлыг системазы читкен соонда-даа турум байдал тургустунмаан. Кол болгаш делегей институтта-ры быжыглаттынмаан, чамдык таварылгаларда улам дорайтап турар. Американың Каттышкан Штаттары баштаан бистиң ба-рыын чүкте партнерларывыс политиканы чорударда делегей эрге-хоойлузу эвес, а күчү-күштү удуртуп-башкарылга болдуруп турары элдептиг. Де-легейниң салым-чолун шиит-пирлээр чүгө оларның киржилге-зи-биле болур ужурлуг болгаш, чүгө оларны шыныг дээрзин бадыткап турар. Олар чүгө боттарыны-биле болуп турар-лар: хамаарышпас күрүнелер-ге удур ында-мында күштерни ажыглап; бистиң-биле эвес бол-за, бистен аңгы болза деп бү-зээлелди өжөгээрэн тургузуп турар. Ол чөрүлдээрлериң хоойлу езугаар тургустунуп ту-рарын көргүзөр дээш делегей организацияларындан херек ушта бижилгелерни кылып, бир эвес ол болдунмас болза, КНО-нуң Айыыл чок чорук чөвүле-лин, харын-даа КНО-ну бүрүнү-биле тоовайн турарлар.

1999 чылда Югославияга база ындыг болганын дыка эки сактып тур бис. XX чүс чылдың төнчүзүндө европейжи чурт-туң найысылалы — Белград-ка элээн каш неделя иштинде ракета-бомба-биле чазылды-рып, ооң соон дарый езулуг

боо-чепсектиг халдаашкын эгелээринге безин бүзүрүвээн мен. Ол айтырыг талазы-би-ле ындыг хөделиишкыннерни чөпшээрэн КНО-нуң Айыыл чок чөвүлелиниң резолюциязы турган чүве бе? Ындыг чүве турбас ужурлуг, турбаан-даа. Оон Афганистанга, Иракка, уждуушкун чорутпас девис-кээр деп адаар Ливияга бом-баларны чазылдырып эгелээни КНО-нуң АЧ-ның резолюция-зын ажыы-биле хажытканы ол.

Бүдүн-бүдүн «өңүг» рево-люцияларны эргелеп-башкарып турганы чажыт эвес. Ол болууш-куннар болуп турар чурттарда кижилер кадыг-дошкун дар-лалдан, аш-чуттан, келир үеге бүзүрел чогуңдан могап турупкан турда, ону каржызы-биле ажыглап турган болдур ийин. Ол чурттарның чонунуң культуразында-даа, езу-чаңчыл-дарында-даа, амыдырал-чурт-талгазының омур-хевиринге-даа таарышпас чаңгыс хепке бак-таап турган. Ооң түңнелинде де-мократия болгаш хосталганың орнунга үш-үдүрүм чүүлдер, күчүлээшкын киткеп, эде тур-густунушкуннар эгелээн. Араб часты араб кыш солаан болгай.

Шак-ла ындыг сценарий-ни Украинага база ажыглаан. 2004 чылда президент соң-гулдаларынче кандидатты ба-зып кааптары-биле, хоойлу-да көрдүмээн үшкү турну эрттирерин чогаадып алган-нар. Ол дээрже Конституция-ны хажыдып, харын-даа куду көргөни ол-дур. Ам ыяк бе-леткенген болгаш дуюлунга чедир чепсегленген шериг-лер армиязын кирипкеннер.

Чүү болуп турарын бис би-лип турар бис, ол болушкуннар Украинага-даа, Россияга-даа удур угланган болгаш, евра-зий делгемнерде интеграцияга база удур. Ол Россия Барыын чүкте бистиң коллегаларывыс-биле чугаалажышкыннарже ажыт-чажыт чокка чүткүп турар үеде болуп турар. Бис доктаа-мал шупту кол айтырыглар та-лазы-биле кады ажылдажылга-ны сүмелеп, бүзүрел деңгелин быжыглаарын, бистиң хамаа-рылгавыс дең, ажык болгаш шыныч болурун күзээр бис.

Харын, бисти улай-улай ме-гелеп, бистиң артывыска шиит-пирлер хүлээп, болу берген факт-барымдааның мурнунга тургускан. Шак ынчаар НАТО-ну Чөөн чүкче калбартыры-биле, бистиң кызыгаарывыс-ка шериг инфраструктуразын тургусканы-биле база болган. Биске «Силерге ол хамаарылга чок» деп даады-ла катап-катап чугаалап турган. Хамаарышпас деп чугаалаары белен-не-дир.

Ракетага удур камгалап сис-темазын калбартыр чыскаап турда база шак ынчаар болган. Бис сестип турзувусса-даа, ма-шина чоруп, шимчеп турар. Шак ынчаар виза айтырыгла-рының талазы-биле төнчү чок чугаалажышкыннарның саа-дааны-биле, шыныч чижилге болгаш дендии улуг рыноктар-же хостуг киржилгени аазаан аазаашкыннар-биле болган.

Бисти бо хүнде хемчеглер-биле коргудуп турар, ынчалза-даа бис ол чокка-ла бистиң экономикавыска, бистиң чуртувуска, биске аажок боттук кызыгаарлаашкыннар байдалында болгаш чурттап турар болгай бис. Чижээлээрге, АКШ-тың соок дайынының үезинде-ле, а ооң соонда өске чурттар база ССРЭ-ге хөй технологиялар болгаш дериг-херексел даңзызын, какомовтун даңзыларын тургускаш, садарын хораан. Бо хүнде оларны албан-езузу-биле соксаткан, ынчалза-даа чүгле албан-езузу-биле, херек кырында хөй-ле хоругдаашкыннар ол-ла хевээр чоруп турар.

Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, Россияны тудуп турар хайлыг политика XVIII, XIX, XX чүс чылдарда-даа, амгы үеде-даа болуп турар деп чугаалап болур шупту барымдаа бисте бар. Бисти доктаамал кандыг-бир азыгже, бис хамаарышпас туруштук болганывыс дээш, ол дээш туржуп шыдаарывыс дээш, шупту чүүлдү ийи арын чокка шын чугаалап шыдаарывыс дээш кири сүрерин оралдажып турарлар. Ынчангаш Украинаның таварылгазы-биле холбаштыр бистиң барыын чүктүң партнерларывыс кызыгаарны эртип, боттарын каржы, харыс-салга чок болгаш профессионалчы эвес алдынып турган.

Украинада-даа, Крымда-даа миллион орус кижилер чурттап тураа лээрзин олаа лыка эки билер. Боттарының шупту болуушкуннарының уржуктарын баш бурунгаар билбес болур хире кылдыр политика талазы-биле бүдүү билирин кайы хире чидирип алыр турганы ол. Россия ойталап шыдавас хире кызыгаарда чедип келген. Бир эвес пружинаны быжыгчыра тудуп алыр болза, ол кажан-бир күштүг салдына бээр. Ооң дугайында кажан-даа сактып чоруур болза эки.

Бо хүнде дүвүрээзинни соксадып, Россия бот-тускай, бүгү-делегей амыдыралының идеп-кейлиг киржикчизи, ында өске чурттарда ышкаш хүндүлээр, сагып барымдаалаар национал сонуургалдар бар деп тода чүүл дү хүлээп, соок дайынын риториказында ойталаары чугула.

Ооң-биле чергелештир бистиң Крымче базымнарывыска билиншикинниг болган шупту улуска, Кыдаттың чонунга, ооң удуртулгазының Украина болгаш Крым-биле холбашкан төөгүлүг база политиктиг болуушкуннарын сайгарып көргөнгө, Индияның туттунуп билирин болгаш боттуун бедик үнелеп, өөрүп четтиришкени илередип тур бис.

Американың Каттышкан Штаттарының чонунга, ол күрүнениң тургустунганындан бээр, хамаарышпас декларацияны хүлээп алганынга чоргаарланып турар улуска сүмем. Крымның чурттакчыларының хостуг шилилге дээш чүткүлү шак-ла ыңдыг үнелиг чүүл эвес бе? Бисти база билип көрүңер.

Мени европейжилер, чүнүң-

даа мурнунда, немецтер билип тур боор деп бүзүрөп тур мен. ГФР биле ГДР-ниң каттыжылгазының талазы-биле политиктиг консультациялар үезинде, чымчадыр чугаалаарга, эксперттиг, ынчалза-даа бедик деңгелде, ол үеде Германияның талалакчылары турган болгаш ам-даа турар төлээлер каттыжышкыны деткээн дээрзин сагындырып каайн. А бистиң чуртувус харын немец чоннуң национал чаңгыс демче күштүг чүткүлүн чаңгыс аай деткип турган. Ол дугайын утпаан боор силер дээрзинге бүзүрөлдиг мен, Германияның хамаатылары ол ышкаш чаңгыс демни катап тургузарынче орус делегейниң, төөгүлүг Россияның чүткүлүн деткир дээрзин бодап тур мен.

Украинаның чонунга база кыйгырыг кылып тур мен. Бисти ханы билип көөрүңерни диледим: бис канчап-даа силерниң национал сеткилерни хомудатпас, силерге хора чедирерин бодавайн тур бис. Бис үргүлчү украин күрүнениң девискээр

тургузуунче кирер деп Киевке чугаалап турган болгай. Крым биле Севастопольдун келир үезинге ол кандыг салдарны чедирер турганыл? Шериг аталдарлыг хоорайга НАТО-нун флоту тургустунар, а Россияның мурнуу талазынга езулуг улуг айыыл тыптыр. Крымчыларның шилилгези эвес болза, айыыл херек кырынга болур турган. Шын шилилгечер дээш четтирдвис.

Бис НАТО-биле кады ажилдажылгага удур эвес бис. НАТО канчаарга-даа шериг организациязы болганда шериг албан чери бистиң девискээривиске, бистиң «бажыңывыстың хериминиң» чанынга азы бистиң төөгүлүг девискээривиске туразында аажылаарынга удур бис. Севастопольга НАТО-нун далай шериглеринге аалдап баар дээрге мээң бодалымга безин кирбес-тир. Оларның хөй кези эки оолдар чүве, ынчалза-даа бистиң ынаар аалдаарывыстың орнунга Севастопольга олар аалдап кээп турзун.

Украинада болуушкуннар

Крымның чурттакчыларының база Россия Федерациязының хамаатыларының хөй кези Крым Республиканы болгаш Севастополь хоорайны Россия Федерациязынга каттыштырар дээнин долзуу-биле деткээн.

Ам чүгле Россияның политиктиг шиитпиринден чүле-херек хамааржыр. Шак ол шиитпир чоннуң үзел-бодалыга үндезилеттинер уjurлуг, чүге дээрге кандыг-даа эрге-чагырганың өзээ чон болур.

бүдүн-бүрүнүн өске Украин чаңгыс демни боттарының политиктиг бодун тогдунарынга өргүл кылган улуска бодаарга, хүндүлээр бис. Олар өндүр Украина дугайында лозуннар тудуп алгаш, кылаштап турар, олар шуут-ла чуртту сандарадырынга бүгү-ле чүүлдү кылган болгай. Бо хүнгү хамааты удур туржулга бүрүнү-биле оларның нүүрүнде. Россия-биле коргудуп, Крымның соондан өске чурттар база чоруур деп алгырып турар улуска бүзүрөвечер. Бис Украинаның чарлырын күзевейн турар бис, биске ооң херээ чок. Крымга хамаарыштыр алырга, ол орус-даа, украин-даа, крым-татар-даа болуп артып калыр. Ында чурттап чоруур чоннарының төлээлеринге чүс-чүс чылдарда турганы ышкаш төрөөн уязы болуп артар дээрзин катап-катап чугаалап тур мен. Ол кажан-даа Бандеровтуу болбас! (Адыш часкаашкыны).

Крым дээрге бистиң ниити өнчүвүс болгаш регионда турум чоруктуң чугула байдалы-дыр. Ынчангаш бо стратегтиг девискээр күштүг, быжыг тускай догуннаан күрүнениң, бөгүн дээрге чүгле Россия ыңдыг болуп турар, чагыргазынга турар уjurлуг. Ынчанмас болза, эргим эштер, - Украинага-даа, Россияга-даа хамаарыштыр чугаалап тур мен — бис — орус-даа чон, украин-даа чон — Крымны чоокку үеде шуут чидирип ал болур бис. Бо сөстөрнүң дугайында ханы боданып көрүңер.

Украина удавас НАТО-нун

дээш, бөгүн канчаар чурттаарын болгаш эртенги хүнде чүү болурун билбес чоннуң хилинчектенип турары дээш сагыш-сеткил аарып турар деп дорту-биле чугаалаар мен. Бистиң бо сагыш човаашкынывыс билдингир, чүге дээрге бис чүгле чоок кожолар эвес, а мээң хөй катап чугаалап турарым дег, чаңгыс чон-дур бис. Киев — орус суурларның иези. Бурунгу Русь — ниити үнген черивис, бис, канчаарга-даа бот-боттарывыс чокта шыдавас бис.

База бир чүүлдү чугаалаайн. Украинага миллион-миллион орус кижилер чурттап чораан, чурттаар-даа, ынчангаш оларның эрге-ажыктарын политиктиг, дипломаттыг, эрге-хоойлунуң аргалары-биле Россия кезээде камгалаар. Аңаа чергелештир хамаатыларның эрге-ажыктарын магадылаар талазы-биле бир дугаарында Украина боду сонуургалдыг болур уjurлуг. Бо байдал чурттуң девискээр талазы-биле бүдүн турары болгаш Украинаның күрүне тургузуунуң доктаамалының үндезини-дир.

Бис Украина-биле эптингайралдыг болуксап турар бис. Ол күштүг, хамаарышпас чоруктуг, чедимчелиг күрүне болзун деп күзеп турар бис. Украина дээрге бистиң кол партнерларывыстың бирээзи. Бистиң кады күүседир төлөвилелдеривис хөй, чүү-даа болуп турза, оларның чедишкениг болурунга бүзүрээр мен. Эң кол чүүл: Украинага тайбың болгаш чаңгыс эп-сеткил тургустунзун дээш өске күрүнелер-биле кады оларны деткип дузалажыр бис. Ынчалза-

даа база катап чугаалап каайн: төрөөн черинге корум-чурумну Украинаның хамаатылары боттары тургузар уjurлуг.

Крымның болгаш Севастополь хоорайның хүндүлүг чурттакчылары! Силерниң эрес-дидим, төлөпиг чорууңар бүгү Россияны магадаткан. Силер Крымның салым-чолун шиитпир-лединер. Ол хүннерде бот-боттарывыска кажандан-даа артык чоок болуп, деткижип турдувус. Ол дээрге езулуг-ла чүректин ханызындан эп-сеткил каттыштырылганының үези болду. Шак мындыг үелерде нацияның сеткил-соруунуң күжү хынаттынар. Россияның чону чаңгыс аай болуп, чаңгыс чер-чурттуглары деткип, ыңдыг күчү-күжүн, угаанның чоруун херек кырынга бадыйткады.

Миллион кижилерниң күзели, бүгү нацияның чаңгыс эви база кол дээн политиктиг болгаш хөй-ниити күштериниң деткимчези-биле Россияның даштыкы политиктиг туружу үндезилеттинип быжыглаттыңан. Ада-чуртка төнчү чок бердинишкын дээш четтиргенимни илередип тур мен. Шуптунарга, бүрүнү-биле. Россияның мурнунда салдыган сорулгаларны шиитпирлээрде мындыг сырый каттыжышкын биске моон соңгаар улам хергелеттинер.

Бис даштындан удур хөделишкыннерге дөмей таваржыр бис, ынчангаш национал эрге-ажыктарывысты камгалаарыга белен бис бе азы кайнаар, чүже деп-даа билдинмес талаже моон-даа соңгаар углап-ла чоруур бис бе деп айтыргыны чиге шиитпирлээр уjurлуг бис. Чамдык барыын политиктер чүгле кызагдаашкыннар-биле эвес, харын-даа ишти ки чидиг айтырыгларны улам дүшкүүр-лендирери-биле бисти коргудуп эгелзэн. Олар моон-биле чүнү көргүзүксээн чүве ийик: «национал-саттыныкчылар» — «бешки» колонна дээрзиниң үлгедиглерин бе азы Россияның социал-экономиктиг байдалын баксырадып, чоннуң хомудалын өөскүдөр деп бодааннар бе. Ындыг хевирлиг чугааларны харыссалга чок болгаш халдакчы байдалдыг чүүлдер деп көөр бис. Ынчангаш оларга чогуур аайы-биле харыылаар апаар бис. Аңаа чергелештир бис кажан-даа Барыын чүк болгаш Чөөн чүкте партнерларывыс-биле конфронтацияларынче чүткү-вес бис, а харын-даа оларның-биле эп-найыралдыг кожа чурттаар дээш шупту херек чүүлдерни кылыр бис.

Хүндүлүг коллегалар!

Крым Украина-биле бе азы Россия-биле артар бе деп дорт болгаш чиге айтыргыны референдумга салган крымчыларны билип тур мен. Крымның болгаш Севастопольдун удуртулгазы, хоойлужудулга эрге-чагырга органнының депутаттары референдумнуң айтырыын белеткеп тура, чоннуң үндезин эрге-ажыктарын эң үстүңе салган. Плебисциттиң кайы-даа хевир баштай бодаарга сонуурганчыг болза-даа, төөгүлүг, демографтыг, политиктиг болгаш эко-

номиктиг онза чүүлдерни аайы-биле бо девискээр чүгле түр када туруп, Крым байдалын улам чидиглендир чурттакчы чоннуң амыдыралга эң хоралыг салдарны черер турган. Крымчылар айрыгны кончук шыңгы, будгаазыннар болгаш дугуржу чокка салган. Референдум ажык-чарлыг болгаш шын эрттирген. Аңаа Россия-кады болур күзелин Крым чону бүзүрөлдиг-биле илеркен.

Иштики, даштыкы барыдааларны ниитизи-биле өнүп көргөш, Россия нар шиитпирни хүлээп алыр уjurлуг. Амгы үеде Россия кижилерниң үзел-бодалыг кыдыгыл? Мында, кандыг-даа, мократтыг ниитилелде ышка-янзы-бүрү санал-оналдар ынчалза-даа хамаатыларны шуут хөй кезиниң — мо база катап чугаалап тур м — шуут хөй кезиниң туру билдингир.

Россияга чоокку хүннер эрткен социологтуг айтыргаларның түңнелдери езуга Крымда чурттап турар ор болгаш өске-даа язы-сөөкт кижилерниң эрге-ажыктары Россия камгалаар уjurлуг да хамаатыларның 95 хуузу санап турар. 95 хуу. Россия шак мындыг туружу өске күр нелер-биле хамаарылгалар бергедээшкыннерни тургуса-даа, Россия ону күүсөдү уjurлуг деп 83 ажыг хуу ки санал турар. Крым амыды дээр Россияның девискээр Россияга хамааржыр деп бистиң чуртувустун хамаатыларының 86 хуузу санап турар. барык бо эң кол сан-чугаадыр, чүге дээрге Крымга эрте референдумнуң түңнелдери-биле дөмейлешек — барык 9 хуу хамаатыларывыс Крым Россияга каттыштырар деп саналды деткээн.

Ынчангаш Крымның чурттакчыларының база Россия Федерациязының хамаатыларының хөй кези Крым Республиканы болгаш Севастополь хоорайны Россия Федерациязынга каттыштырар дээнин долзуу-биле деткээн.

Ам чүгле Россияның политиктиг шиитпиринден чүле-херек хамааржыр. Шак ол шиитпир чоннуң үзел-бодалыга үндезилеттинер уjurлуг, чүге дээрге кандыг-даа эрге-чагырганың өзээ чон болур.

Чөвүлел Федерациязының хүндүлүг кежигүннери! Күрүне Думазының хүндүлүг депутаттары! Россияның хамаатылары, Крымның, Севастопольдун чурттакчылары! Крымга эрткен референдумнуң түңнелдеринге болгаш чоннуң күзел-соруунга даянып алгаш, Россияның составынче Федерацияның ийи чаа субъектилерин: Крым Республиканы болгаш Севастополь хоорайны хүлээп алыр дугайында Конституция хоойлузу Федералдыг Хуралче кирип, ону өөренип көөрүн база Россия Федерациязынче Крым Республика биле Севастополь хоорайның кирериниң дугайында ат салыры-биле белеткээш, Дугуржулганы күштүг болдуруп бадылаарын диледим. Силерниң деткимчегерге бүзүрээр мен!

«ЭКИ КЫЛГАН АЖЫЛ — ЭЛЕП ЧИТПЕС АЛДАР»

Эртемден Д.К.-Ч. Ондарның төрүттүнгенинен бээр 80 чылынга

Улуг-бичи чону-биле ужурашкаш,
Улугурабас, хөңнүн биче, сеткилик ак.
Оручун агын оштан-углаан Чаштыг-Кадай
Омчу-домчу чаяалгазы доктаап дүшкен.
Аас чогаал далайынга доруккаштың,
Алды артты, алды хемни кезип чораш,
Чанчы-Хөө, Баазанай, Маңнай ыткан тоолдарын
Чара бижип, шинчилеп каан эртемден сен...

Бо одуруглар — шүлүкчү Намзырайның «Дарыма баш» деп шүлүүнүн бир кезээ. Бо чылын Дарыма башкының төрүттүнгенинен бээр сезен чыл болур. Бо болушкун-биле болбаштыр апрель 11-12 хүнне республиканың Үндезин культура төвүнүн конференцияга даштыкы эртемденнер болгаш аалчыларның киржилгелери биле эртем конференциясы болгаш өске-даа байырлыг хемчере болуп эртер. Чонувусту, чоңураалдыг кижилерни баарыла чалавышаан, сураглыг эртемденивис, башкывыс Ондар Уш-Чалааевич Дарыманы база катал кысказы-биле таныштыраал.

Ол 1934 чылдың апрель 10-да Сүт-Хөлдүн Манчүрекке Чыраалыг-Ой деп черге төрүтүнгөн. Манчүрекке турган эге (дөрт класстыг) школаны, 1961 база 1968 чылдарда Кызыл башкы училищези биле эл институтун дооскан.

Күш-ажылчы намдарын 1953-жылда Сүт-Хөлдүн Алдан-Маа-аа школының кижизидик-ажызындан эгелзэн. Оон соңда аңгы-аңгы чылдарда Сүт-Хөлдүн Саглы, Сүт-Хөлдүн Сүт-Аксы, Алдан-Маадыр школаларына башкылап, комсомол секретарылап, библиотекарьлап иштеп чорашкан.

Алыс угундан чечен-мерген: Кыш-Чалаа Чөпченевиич Чыныгының адаанга дүшпес» болуп мөге кижиле болурундан калганда, тоолчу, хөөмейжи, хөгжүмчү чорашкан. Авазы Серенмаа Чыраалыг-Ой ырлар, тоолдар. Чыраалыг-Ой Ондар Чөпченевиич болуп чыгып, тоолчу. Кыргызы Монгуш Инеевич (үстүндө дуругларда Чаштыг-Кадай) ала-ла тоолчу, ыраажы, одучу, чечен. Оон-даа ыңай уктаарга, Ондар Кыш-Чалааевичинин өгбенинде сураглыг хамнар, кешпи эртемден чедир эртем-билиглиг болуп дүшкөн, чок-ла кижиле болуп дүшкөн. С.М. Орус-оол «Билбес кези чок кижиле», З.Б. Самдан «Ону-биле хини тудуш» деп үндүрген бижээнер).

О.К.-Ч. Дарыма школага баштап тургаш-ла, аас чогаалын бижип эгелзэн. Бо ажыл-оол 1956 чылда Саглы школына ажылдап тура, тоолчу Ондар Чыраалыг-Ой Чанчы-Хөөнүн тоолдарындан эгелзэн. Оон соңда Сүт-Хөлдүн школына ажылдап тура, тус черге тоолчулары, чеченнерин база кыдып турган.

1966 чылда Тываның дыл, литература база төөгүнүн эртем-институтунун (ТДЛЭ) дирекциясы О.К.-Ч. Дарыма литература болгаш аас секторунга ажылдаарына чалаан. Оон бээр аас чогаалчыларын чыып бижип

ри оон дорт кылыр ажыл-херээ, хүлээлгези аларган.

Аас чогаалын чыып бижип — кончук нарын, берге ажыл. Амгы шаг ышкыш, үн бижидер тускай херекселдерин сайзыраңгай эвес турганы үелер-



О.К.-Ч. Дарыма тоолчу Саая Самбуунун төрөлдери-биле. Мөңгүн-Тайга кожуун.

де бо ажылдың амыр эвес, берге аас чогаал чыыкчыларының бижидип олурары тоолчулар, чеченнерден чыда калбайн, кончук дүргени-биле биживышаан, оларның дыл-домаан хажытпайн, олчаан арттырып демдеглээрден тодаргай көстүп турар. База моон мурнундагы үелерде ыңай-бээр чорууру, аргыжары, ылаңгыя суурлардан ырак чайлактар, кыштактарга чедип алыры аажок берге турганын (аыттыг-чадаг чоруп чораш, чеде бээр, сураг-лааның тоолчунун аалында эвес боору таварылгалар база бо-ла турар) немептер болза, аас чогаал чыыкчыларының ажылының кайы хире берге турганы улам тодаргайлаанып билдинип кээр.

Ол ышкыш аас чогаал чыып бижип аңгы-аңгы хар-назылыг, ажыл-мергежилдик, аажы-чаңгы кижилер-биле чугаалажып билер, оларның сеткил-чүрээне «орукту» тып, бүзүрелин, сонугалын оттуруп, оон уламындан чугаазын үндүрүп алыр арга-мергежилди негээр. А оон үндезини — биче сеткил, эскеринчел болгаш хүндүлээчел чорук, бөдүүн, чончу мөзү-бүдүш.

О.К.-Ч. Дарыма бо талазы-биле бедик үлегерлиг эртемден чорашкан. Мында кандыг-даа хөөредиг чок. Оон-биле кады ажылдап чорашкан Ч.Ч. Куулар «Эртемге эш херек, чаянга дүлгүүр херек» деп чүүлүнде бо дугайты мынчаар бижээн: «Ондар Кыш-Чалаа оглунун онза-гай шынары — кандыг-даа кижиле

биле эвилең чугаалажып билери, кандыг-даа кижини бодунга ээлдирип эккээр сорунзалыг-биле дөмей. Элдеп кижиле боор. Бир-ле катал Таспы үнүп чораш, та кымдан өчүдүп, «дүлгүүр» тыпкаш, ол черниң чажыт куюндан Сайын-Белек чагырыкчының «Тыва ноянар төөгүзү» эрги моол бижикке чогаалдарын-даа тып эккелген. Межегей чоруткаш, оюннарның Лүндүп хелиңинге «Оюн дүлгүүрнү»-даа очулдуртуп кээр, дүү Бай-Тайга, Көп-Сөөк, Аянгай, Шыраа-Булактар-

териалдарны бижиткен. Оларның аразында чүгле маадырлыг тоолдар безин аңгы-аңгы чылдарда кылдырган катал бижидилгелери азы аргалары-биле катал он ажып турар. А тоолдарның ниити саны үжөн ажыг.

Бо чижектерден О.К.-Ч. Дарыманың тоолчулар-биле кайы хире хөй болгаш бедик үрөтүнелдиг ажылдап чорашы тодаргай көстүп турар.

Аас чогаалының янзы-бүрү жанрларын, тоолчуларның намдары база репертуарын, ол ыш-

рын-даа чаңгыс эвес удаа оларның удуртукчузу бооп турган. Ол ышкыш ол алдан чылдардан бээр бооп эрткен республиканың тоолчулары болгаш ыраажыларының слеттарына доктаамал киржип келген.

База бир тускайлап демдег-леп кагза чогуур чүүл — О.К.-Ч. Дарыманың тоолчуларның намдар-төөгүзү болгаш репертуарынче улуг кичээгейни углап, оларның ажы-төлү, чаңгыс черчурттуглары база салгакчылары тоолчулардан сактыышкыннары элзэн черле идепкейлиг бижидип турганы. Чижээ, Тываның сураглыг тоолчулары Тютюш Баазанай, Ооржак Чанчы-Хөө, Салчак Шокшуй, Салчак Дондук, Хертек Сортуй-оол, Саая Самбуу дээш, оон-даа өске тоолчуларның дугайында сактыышкыннары бижиткен.

О.К.-Ч. Дарыманың чогаалдык талантызы хөй талалыг. Ол аңгы-аңгы чылдарда элзэн хөй шүлүктөрнү бижип, «Улуг-Хем» альманагына, «Шын», «Тываның аныяктары» солуннарга парлаткан. База тыва дылче алтай улустун тывызыктарын, моол улустун «Мөңгүн куу биле алдын куу», «Сагынгыр буга», «Чалча болгаш ноян» деп тоолдарын очулдурган. Бо бүгү-биле чергелештир, О.К.-Ч. Дарыма одучу, чургагы, эмчи-домчу чорашкан. Угу-төөгүзүндөн салгап, дамчып келген бо онзагайлары (моон-биле холбаштыр тодаргай чүүлдерни Ч.Ч. Кууларның, З.Б. Самданнның чүүлдеринден номчуп болур) ону 1990 чылдарда эм оттар-биле улус эмнээр, эмчи-башкы «ажылче» угландырыпкан. Ала-чайгаар чая тырта берген бо «ажылды» кылып чораш, Ондар Кыш-Чалааевич дыка хөй кижилерге дуза чедиргенин ол улус ам-даа сактып чугаалап чоруурлар.

О.К.-Ч. Дарыманың тыва эртемге, культурага кириген улуг үлүг-хуузу, улус-чонга ачы-буянын Тываның Чазза бедии-биле үнелеп, 1994 чылда аңаа «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдакчызы» деп хүндүлүг атты тывыскаан. Ондар Кыш-Чалааевич өөнүн ишти Дайгымаа Астыкпановна-биле кады бир оолду, ийи кысты кижизидип өстүрүп, эртем-билигге чедирип каан. Улуг уруу Чечек Ондаровна адазының изин салгаан эртемден болган. Амгы үеде ол философия эртемнеринин кандидаты, Тываның күрүне университетинде башкылап турар.

О.К.-Ч. Дарыма 2000 чылда чок болган. «Эки кылган ажыл — элдеп читпес алдар» дигери дег, О.К.-Ч. Дарыманың бүгү Тываны мога-шылаг чокка эргип чоруп тургаш, янзы-бүрү тоолчулар, чеченнерден чыып бижип кааны хөй санныг аас чогаалы чаңгыс эвес чыындыларга, шинчилелдерге үндезин болган, моон соңгаар-даа болур.

Маргарита КУНГАА.
Педагогика эртемнеринин кандидаты.

да Уш-Куйда эрги судурлар-даа эккээр, кылбас-ла чүвези чок...

О.К.-Ч. Дарыма институтка ажылдап турганы үжөн ажыг чылдарның дургузунда бүгү Тываны, чеченчидип чугаалаар болза, кодан чыдыны арттырбайн, кезип, янзы-бүрү тоолчулар, чеченнерден хөй санныг маадырлыг тоолдар, тоолдар, тоолчуруг болгаш төөгү чугаалар, алгыш-йөрээлдер, ырлар болгаш кожамыктар дээш, оон-даа өске жанр-хевирлерниң чогаалдарын база төөгү-этнографтыг материалдарны чыып бижээн. Чижээ, үстүндө адаанывыс сураглыг тоолчу Ооржак Чапаажыкович Чанчы-Хөөден эртемден аңгы-аңгы чылдарда «Арзылаң-Кара аыттыг Хунан-Кара» деп маадырлыг тоолду (Д.С. Куулар-биле кады магнитофонга бижиткен), «Дугай даянгыш», «Элестей ашак», «Ак-Хевек ашак», «Үжөн ийи ыяш буттук ширээ», «Калчаа-Кара», «Өскүс-оол», «Арганың ак коданы», «Моортай» деп тоолдарны бижиткилзэн.

О.К.-Ч. Дарыманың эң хөй бижиткен тоолчузу — Монгуш Хүргүл-оол Сазыг-Хунаевич. Сүт-Хөлдүн тоолчулар школының салым-чаянныг төлээлекчилеринин бирээзи болуп бо тоолчудан баштайгы бижидилгелерни ол 1958 чылда, Алдан-Маадыр школына башкылап тургаш, кылган. Оон бээр олар доктаамал кады ажылдап, дыка хөй аас чогаал үлегерлерин база төөгү-этнографтыг ма-

каш тыва улустун чаңчыл-езулалдары, төөгүзү дээш, оон-даа өске утка-шынарлыг, хөй талалыг материалдарны чыып бижиринден аңгыда, О.К.-Ч. Дарыма ниитизи-биле сес аас чогаал чыындыларын белеткеп үндүргөн. Ол дээрже «Тывыңарам, тывыңарам» (1968), «Тыва тоолдар» (1968), «Маңнайың тоолдары» (1971), «Демир-Шилги аыттыг Тевене-Мөгө» (1972), «Арзылаң-Мерген» (Ч.Ч. Куулар-биле кады белеткээн, 1974), «Тыва улустун тывызыктары» (1976), «Баазанайың тоолдары» (1980), «Бора-Шокар аыттыг Боралдай» (1983) деп чыындылар.

Мындыг янзылыг тускай чыындылардан аңгыда, «Шын» база «Тываның аныяктары» солуннарга аас чогаалының янзы-бүрү үлегерлерин эвээш эвес парлаткан.

О.К.-Ч. Дарыма аңгы-аңгы чылдарда янзы-бүрү темаларга он ажыг статьяларны бижип, институтун үндүргени тускай чыындыларга болгаш республика солуннарына парлаткан. Оон-биле кады үстүндө адаанывыс чыындыларның аразындан «Тыва улустун тывызыктары», «Маңнайың тоолдары» база «Бора-Шокар аыттыг Боралдайга» тускай чүүлдерни бижээн.

Ондар Кыш-Чалааевич институтун тыва улустун аас чогаалын болгаш өске-даа материалдар чыып бижир сорулга-биле ол-бо кожууннарже чорудуп турганы экспедицияларына киржип, ха-

«Афган дайынчылар: бистиң үениң маадырлары» мөөрө

АЛАШ ХЕМНИНГ ЭРЕС ОГЛУ

Афганистандан совет шериглерни үндүргениниң 25 чылынга база афган дайынчы, Бай-Тайганың Кара-Хөл сумузунун оглу Антон Фабрикович Хертектиң төрүттүнгенинден бээр 50 чылынга, Саланг артынга болган чидириг хүнү — «афганчыларга» ыдыктыг езулал хүнүнден бээр 30 чылынга тураскааттым.

(Уланчызы, Эгези 1-ги арында).

Тываның эң ырак, чараш бойдус-чумалдыг булуңнарының бирээзи Кара-Хөлге, суур кыды, Алаштың хараганнар чоогунда черде борбак бажыңга үш дең чыгыы оолдарлыг өг-бүлө чурттап турган. Ол дээрже Антоннуң ада-иези-дир. Олар 1973 чылда айыыл-халалка таваржып, үш оглун өскүс арттырар үүлөгө таваржып, сугга барганнар. Антон ынчан чаа-ла 9 харлыг турган. Эрте чажында ада-иезинден «аскан» оолдарны ачазының иези — кырган-авазы Дызынмаа Биче-ооловна өстүржүп каан. Олар интернатка күрүнө хандырылганын өзүп келгеннер.

Антон эш-өөрү-биле Кара-Хөл ортумак школазын 1982 чылда дооскан. Күш-культурага, спортка хандыкшылдыын ооң эш-өөрү, башкылары ам-даа сактып чугаалажыр. Хөглүг-баштак, чаптанчыг, чараш аажылыг оол чораан. Антонну шериг хүлээлгезин күүседир-биле 1982 чылдың ноябрь 6-да Бай-Тайга кожуунун шериг комиссариатындан кыйгырткан. Сумудан эштери Антон Хеймер-оол, Степан Серенчап, Анаң-оол Хертек, Валерий Шилов олар-биле шериг хүлээлгезин Узбекистанның Термес хоорайга эгелээш, шериг өөредилгени Туркменистанның Ашхабадка эрткеннер. Ооң соонда оларның турганы полкту Афганистанче чорудар деп турганы чажыт эвес турган. Шынап-ла, Антоннуң полугу баштай Афганистанның Багран деп хоорайынга, а 1983 чылдың октябрьда Кабулга келген. Эштери совет кызыгаарда артып калган. Дың чаңгыс тыва оол Украина, Белоруссия, Уралдан келген өөрү-биле хары черге шериг хүлээлгезин эрттирер ужурга таварышкан.

Кабулдан 42 километрде турар Багран деп шериг хоорайга Панджшер кашпалында Саланг деп бедик артты бир батальон бир неделя кадарып турган. Ол артче душманнарны үндүрбес — совет шериглерниң кол сорулгазы. Бир эвес ынаар үнө бээр болза, олар совет шериглерниң турлаан, самолеттарын хамаанчок, Туркменистанның кызыгаар девискээрин безин ракеталар-биле боолап болур турган. Батальоннар ээлчээн солчуп, бедик артты кадарып турганнар. Антоннуң чеде берген үези дээрже совет шериглер ол хан-чинниг, муңгалдың оранынга беш чылдың нүүрүн көрө берген үези турган. Антоннуң 682 дугаар батальонунун командири — 29 харлыг Александр Королев. Ынчангаш боттарын «Королев батальону» деп адап алган турганнар.

Одесса хоорай чурттуг афган дайынының хоочуну Александр Ружин сактыышынында мынча деп бижип турар: «Королев дээрже бистерге чүгле командиривис эвес, а адавыс-биле дөмей хүндүткелдиг турган. Турум чаңныг, сеткили ажык командиривистиң чанынга кижилер бүрүзү чоруксаар бис, аңаа шуут бердинген турган бис».

Панджшер кашпалынга каржы-дошкун тулчуушкун болур дээрзин Антон эш-өөрү-биле чигзиниг чок билип турган. Ынчангаш белеткел шыңгы. Төрзөн чурт камгалалы деп сөстөр оларга анаа-ла хоозун сөстөр эвес, а эрес-дидим чоруктуң болгаш бедик хей-аът-биле хол-

башкан — ыдык хүлээлге. Төрзөн чуртун камгалаарынга белегин олар даңгыраглан болгай. Даңгыраан амы-тыннын харамнанмай күүседиринге олар беле турганы чугаажок. Бирги батальон дээрже өскелерге эң үлгерлиг, эрес-дидим, дайынчы мергежилиниң эң тергиннери диттип турган. Оларның адынга он ажыг эң тергин күүсеттинген дайынчы даалгалар хамааржыр. Душманнар «Королев батальону» кол аңнап-сүрер сорулга дээр турганын дайынчылар сөөлүндө сактып чугаалаарлар.

Бедик дагларга белем эвес үскүлөжииникин болурун апрель 30-де дүвүрээзин-биле медээлелерге, дайынче үнүп тура, совет шериглер чаныш-сыныш чок болганнар. Дайынчы дужаалды күүседип, дайынчы огул хүлээп ал, оларның оруун дуглап шыдааннар. Ол коргунчуг хүн дугайында Антон Хертек мынча деп сактып чугаалап чораан:

«1984 чылдың апрель 30 мээң чурттап келген назынымда эң-не кара хүннерниң бирээзи болуп арткан. Ону сактыры меңээ дыка берге-дир.

Тиилелге хүнү чоокшулаан, ол хүннү байырлыг байдалга эрттирер дээш белеткенип турувуста, батальонга дүвүрээзин чарлаан. «Панджшер кашпалдың Саланг артының соңгу-талазында душманнар кел чыдар» деп дыңнаткан. Бистиң батальонну шериг машиналар-биле арттың соңгу талазынче октапкан. Хүннүң изии +40°. Душманнар бисти мурнап болур дээш командир бисти чүгле беш минута дыштандырып чорду. Дагың кырынче үнүп эгеледивис.

Антоннуң чугаазын маңаа соксаткаш, бирги батальоннуң анаа дайынчызы Александр Поплетанның чагаазында бижээн одуругларын кирип көрей. «Дагже белем кокпа чок, боттарыыс кашпалды өрү аргаданып үнер бис дээрзин комбат чугаалады. Ол камгалал чок чоруур хөңнү чок турган болбайн аан, ынчалза-даа үстүндө удуртулга чоруурун дужааган. Соовустан агаардан камгалаар вертолеттар чорударын аазаан. Бистер комбат-биле, бирги батальон шериглери — солагай талаже, а ийигизи оң талалап чорутувус. Дүш чоокшулап олурда бистиң батальон коргунчуг боолаашкынга таварышкан. Бүзээлде-дир бис дээрзи билдине берген. Вертолеттар ужуп чедип-даа келзе, кашпал кадыр, кызаа болгаш ужары эпчок. Душманнарны олар адып эгелээрге, бисче даштар ужугуп, чуглуп бадып эгелээн. Душманнар вертолеттары улуг калибриг пулеметтар-биле адып эгелээр орта, олар ужуп чорупкан. Бистиң оолдарны снайперлер коргунчуг часпайн адып турдулар. Дүн чоокшулап орда, душманнар биле европейжи омак-сөөктүг кижилер дагдан баткылап келгеш, гранаталарны бисче октагылап, ок-чемзээвисти бөлүп, балыгланган солдаттарны сөөртүп алпарып турду. Мен солагай будумче балыглангаш, чыттым. Олар мени эскербейн дагже үнүтүлөр».

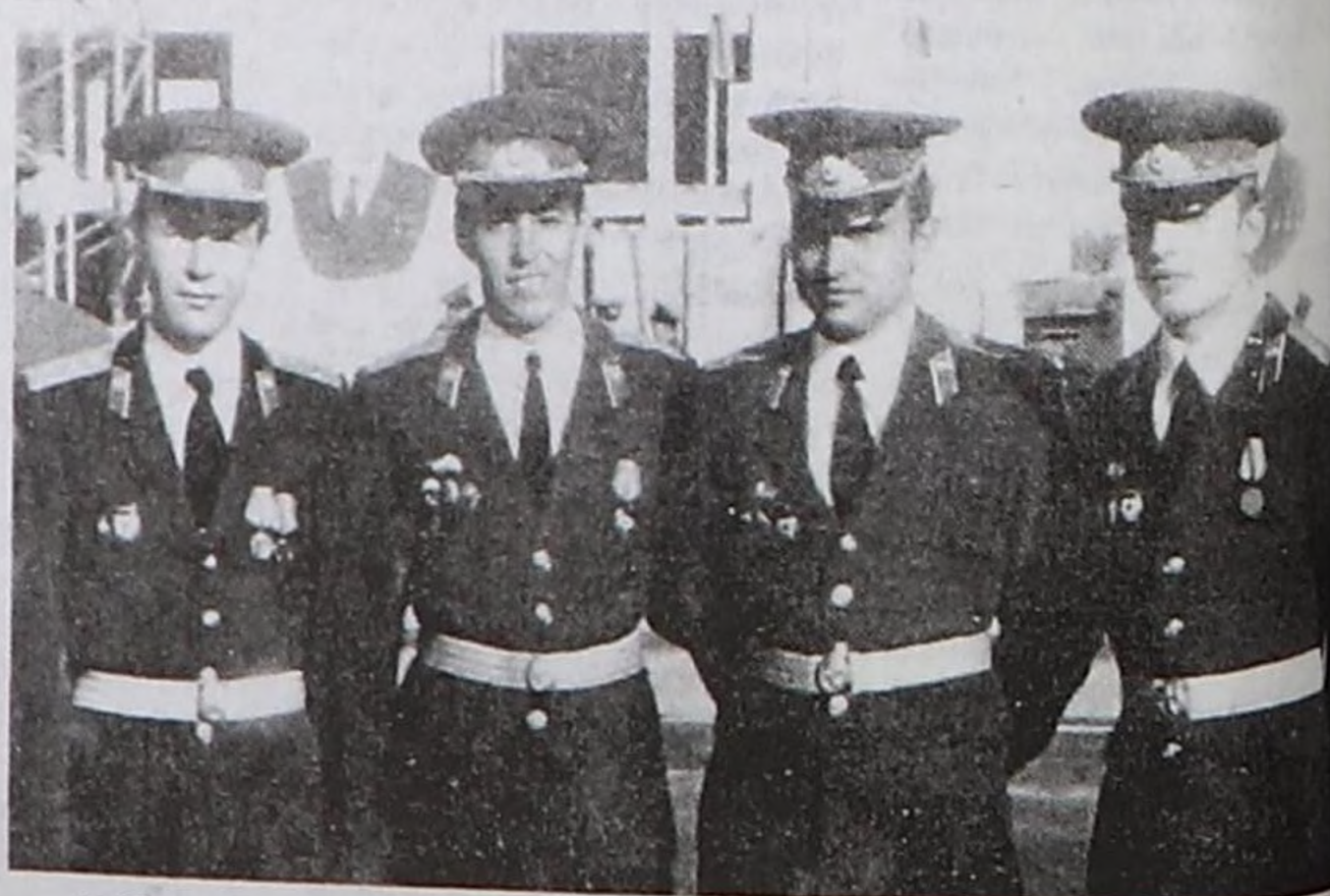
Ам Антоннуң сактыышынын уламчылаптайн. «Хеп-хенертен ок-боо оонмоон сыгайнып, душманнар дагың ол-бо талазындан боолап эгелээн. Боо адар хамаанчок, баш сугар чер тывылбас. Ол аразында мени артымдан бир кижилер чыт-



Старшина Антон Хертек. 1984 чыл.

тыр идипти, көөрүмге, үш дугаар ротаның командири белорус лейтенант ышкыш болду. Ол даш адаанче союп киргеш, чыдыпты. Мен ооң соондан союптум. А мээң соомдан чоруп орган солдаттың соондан та кым союп орган, ону гранатомет-биле аткан боор, чуурлуп чаштай берген чүве. Лейтенант күш кирип алгаш, дүн дүжөргө, үнерин сүмеледи. Душманнар бистиң батальонну кыра аткылап каап-каш, дагларда куйларыңче кире берген. «Солдаттарыңарны сегин чыып алыңар» — деп Кабулче дамчыдып турган болган. Бистиң батальон төпче дамчыдып безин четтикпээн. Кежээкиниң 9 шак үезинде бистиң вертушкаларыыс душманнарның куйларын ракеталар-биле өрттendir боолап турдулар.

Бүдүн кижилер чүгле бис үш болдувус. Өрү-даа, куду-даа көөргө, өлгөн азы балыгланган кижилер. Ийде хан арыкта-лып агып чыдар, кижилер ынаар көөр-даа аргажок. Хөөржүдүлгениң тускай рота-



1983 чылда Узбекистанның Термес хоорайында шериг парад-чыскаалы соонда батальоннуң удуртукчулары: (солагай талазындан) гвардияның капитаны Александр Королев; гвардияның капитаны Рустем Назаров — Амни ордунун 1979 чылда алган тулчуушкунга киришкени дээш «Кызыл Туу» ордениниң эдилекчизи; гвардияның капитаны Георгий Рыжаков — штаб начальниги; гвардияның лейтенанты Александр Ружин — замполит.

зы, санитар эмчилерниң тускай бөлүү колдуу даңны атсы ажилдааннар...».

Совет Чазак ол үеде афган дайынының дугайында парлагга чырытпас, хоруглуг турган. Май 9 эртерге, «Королев батальону» төрелдеринге дамчыдып берип, орнукшуткан. Сөөлүндө чаңгыс

хүнде ындыг улуг чидириг дээш, кент хоорайга шериг трибунал су подполковник Суман биле дивизион мандири Логвиновтуң херзэн к... Ийи дугаар батальоннуң командири, Ильичевск чурттуг сандр Кошевойнуң сактыышкыны мынча дээн:

«Бир дугаар батальонну душманнар чыпшыр бүзээлел алгара-циядан дыңнапкаш, оларга дузаны-биле карак-кулак чок маңжа-бис. Чераразыырак, амарта дагөрү Четтикпээн бис. Ол эш-өөрүвүстү, дыка-ла аарышкылыг, берге бол...

Совет шериглерниң тос чыл и-де чүктээн дайынының эң чидир кара хүнүндө чаңгыс черге 60 со-ты, 18 офицерлерни, ооң аразы командир Александр Королевтуң тынын алгаш барганының төөгүзү...

Антон Хертек эр кижиниң ыды хүлээлгезин күүсеткен. Өскүс оолче Бурган башкы ээ көрнүп, о-ныг дайындан амы-тынныг, аас-кеж-чанып кээр арганы берген. Бүзээл-дириг арткан шериглерни госпи-га эккеп чыттырган. Ол хан-чин, э-эш-өөрү, уе-човуур каракка к-кулакка дыңналып, уйгу келбейн, бээрел, чеже хилинчектиг хү-дүннерни эртпээн дээр. Антон-риг госпитальга бир неделя эмне-тээп кээрге, улуг лейтенант Мо-Антонну көрүп кааш, шуут көжүй-ген дээр. «Антон, сен дириг сен б-дээш, маңнап келгеш, ону куспа-ыглап турган-дыр. Чүге дизе 30-та бурунгаар өлгөн дээш өске эш-биле кады Антоннуң документте-ол долдуруп каапкан болган. До-раан четкеш, дириг деп бадыткаан. «Мээң адымны бижээн хааржакты-кылып, узуткаар ужурга таварыш-бис» — деп, Антон сактып чугаала...

1984 чылдың ноябрьда Антон Х-тек Кабулдан, хары черниң ханниг-д-кун оранындан, шеригден халаш-эш-өөрү-биле ужуп үнүпкен. «Бис

самолетту шериг самолеттар үдөл-ду. Шип-шимээн. Ытытаар кижил-чок, кижилер бүрүзү — ханы бода-Совет Эвилелиниң кызыгаарын эр-келгенивисти чарлаптарга, хенер-оолдар шупту тура халчыл кээп, ал-рар кижилер алгырган, ыглаар кижил-лаан, куспакажып, амырап турду...

Улуг самолет безин чайганып чорду. Шериглериг, пассажирлериг самолеттар чеже дүжүр арттырбаан дээр» — деп, Антон сактып чугаалап чораан. Шериг эштеринден беш ай бурун чарчаган Антон Хертек чарчаган чуртунче амыр-менди чанып келген. Оон кырган-авазы оглу хары чер-чуртун чордуу дээш амы-тынын артын-каал чораанын кайын билер. Будунда калалары чок сорбузун безин ол: «Ыт кырылган черим-дир, кырган-авай» — деп хөөрээр чораанын Антоннун эштери

Королев батальонун дугайында «Королев батальону» деп номну афган дайынчы Александр Ружин бижип каан. Антон Фабриктин адынга чагаалар чокку чылдарга чедир Одессадан, Украинадан кээп турган.

Оон бээр 30 чыл эрткен. 1984 чылдың апрель 30 афган дайынчыларга ыдыктыг езулал хүнү кылдыр арткан.

Бистиң оглувустун, афган дайынчы-выс Антон Фабриктин, адын мөңгедип, чурттап чораан бажынын, өскүс ар-кан соонда интернады, школазы турар

Ада-чуртун Улуг дайынының фронтчулары Адыгбай Хертек, Майын-Тараа Иргиттин адын эдилээн кудумчулар суурувуста бар. Алдарлыг адаалар, эки турачы чаңгыс чер-чурттуг фронтчуларның чырык адынга, афган, чечен дайыннарының маадырлары — оолдарывыс адын эдилээн кудумчулар чергележи берген тургулаарлар-ла-дыр. Кара-Хөл сумузунун көдээ Культура бажынында болгаш өөренип доосканы школазында музейлерни ажыткан.

Ажыл-ишчи тайбың чылдарда Чечен республикага шеригге оглун чидирген ие кижиле бо ийи оолдун салым-чолун деңгеп көрүп, бистиң оолдарывыс коргунчуг дайын-чаага, олар боттарының төрөөн чуртунун мурнунга хүлээлгезин бедик тудуп, тыва чонунун адын сыкпайн, амы-тынын бээринден чалданмаан деп үнелеп, оларның чырык адынга аңгы-аңгы шериг-патриотчу темаларга хемчеглерни эрттирип чоруур мен.

Кажан-даа, каяа-даа дайын болбазын, дайын-чаа маадырларының сөөлгүлери ол болуп, тайбың иштиң дарганнары, бой-

дустан янзы-бүрү айыыл-халавындан чонну камгалааш, шериг оолдарывыс маадыр аттарны ап турзун деп йөрээп ор мен.

Афган дайынчыларның бо юбилейлиг чылында бистиң сумудан Афганистанга шериг хүлээлгезин эрттиргеш келген, бурган авыралында совет шериглерни Афганистандан үндүрер үеде шериг хүлээлгезин эрттирер дээш чеде бергеш, чанып келген афганчывыс Алаш Байыроол «Афганистандан совет шериглерни үндүргенинден бээр 25 чыл ою» деп

Бистиң Бай-Тайга кожунунун Кара-Хөл сумузунун оолдары төрөөн чурт камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин төлөптүг күчседирунге кезээде белең. Россияның камгалал сайыды чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунун адын сыкпас.

медаль-биле февральда шаңнаткан.

Бистиң сумунун оолдарындан изиг-оттук Кавказ черге шериг хүлээлгезин төлөптүг эрттирген оолдар хөй, ам бо хүннерде шеригде оолдарывыс база хөй. Олар Россияның камгалал сайыды, чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунун адын сыкпас дээрзинге бүзүрелдиг бис.

Роза ДОНГАК.

Кара-Хөл сумузу. Бай-Тайга кожун.



Батальоннун бүзүрелдиг саперлары Панджшер кашпалынга тулчуушкуннун үрүзүндө. Олар шупту 1984 чылдың апрель 30-де ук тулчуушкунга өлгөн. «Королев батальонунун» архивинден алган чуруктар.

сактып чугаалаарлар.

Төрөөн черинге келгеш, школага күш-тура башкылай берзе-даа, каржы-шун дайынның Афганистан оон кайын чыгыр. Хамык өлүрткен эштеринин ажалы олча чагаа-хораа бижээш турган. Пермь облазының Селикамск шотайдан Виктор Дудкинның авазы Мария Георгиевна Кара-Хөл сумузунга 1985 чылда келгеш, Антонга ужурашкан. Ыт кижиле тырттырган чурукту ол көр-көн. Ол коргун-

Малчын кудумчузун 1999 чылда Антон Фабриктин ады-биле эде адаан.

1996 чылда Чечен Республикага шериг албан-хүлээлгезин күүседип турган дайынчы даалга үезинде маадырлыгы биле мөчөөн, Россия Федерациязының Президентизи Б.Ельцинның Чарлы-биле «Эрес-дидим чоруу дээш» деп орден-биле мөчөөн соонда шаңнаан биче сержант Эдуард Монгуштуң адын кудумчуга мөңгедип тывысканының соонда, мен,

Оглу Виктор-биле чаңгыс кезекке дайылдажып чораан эжи Антонга ужуражып, ыраккы Кара-Хөл сумузунга Пермь облазындан келгеш, цинк хааржакка келген мөчү ылап-ла оглуңуу-дур дээрзинге бүзүрөп, ыглап чанган орус иени сумувус чурттакчылары сактып арткан.

Чангыс оглу дээш уйгу-чыды-ын уттупкаш, ну төрөөн че-инге хүлээдип

ергеш безин оглунун бүдүн-бүрүн мөчү-өгүн көрбөөн ие «Оглум та кайда тут-ра берген» деп бодал-биле ол ырактан эргеш, Панджшер кашпалында болган салтыг болуушкунну доозазын дыңнап түрөөн. Антонну ыглап-сыктап, куспак-кааш чорупкан иени бистиң сумунун ну сактып чоруур.

Антон Фабрик интернационалчы даал-ын эки күүсеткени дээш «Эрес-дидим чоруу дээш» деп медальды, «Афган чон-мурнундан өөрүп четтиришкенин», СРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринин 70 чы-» деп медальдарның болгаш ССРЭ-ниң ради Сөвединин Хүндүлел бижининин элекчизи чораан.

Башкирияның Уфа хоорайында мили-ның тускай школазын дооскаш, ишти-херектер шугумунга ажылдап чораан, 15 чылдың январь 19-та озал-ондакка арышкаш, мөчөөн.

Ол өг-бүлелиг: оолду, кысты салгал дыр арттырып каан. Кады төрөөн ийи дуңмаларының бирээзи хып дээн ок назынында база чок болган, ортун мазы Шолбан Фабрикович Кара-Хөл сумунда мал ажыл-агыйында малчын-чоруур.

Эдиктин авазы, кара чажындан өскүс өскөн, дайынның коргунчуг хүлүн-ден дириг ээп чанып келгеш, аныяк на-зынында «бурганнай берген» дайынчы оолдун адын мөңгедип, оон дугайында материалдарны, чуруктарны, шаң-налдарны чыып, эш-өөрү, башкылары, төрөлдеринден сактышкыннары би-жип тургаш, Кызылдың 12 дугаар интер-националчы дайынчылар адын эдилээн школазының музейинге материалдарны дужаап, «афганчыларга» ужуражып, су-мувуста кудумчуларны адаарынга үлүүмнү кириштим.

Афганистандан совет шериглерни үндүргенинден бээр 25 чыл юбилейлиг бо чылда, дириг чораан болза, март 29-та 50 харлаар Антон Фабриктин ыдыктыг мөгөөр хүнү «Королев батальонунун» апрель 30-де 30 чыл боор сактышкын хүнүн аныяк-өскөн билип ап, үнелеп, хүн-дүлөп өөренин дээш бо чүлдү бижидим.

Апрель айда чер-черлерде болуп ту-рар хөдөлишкыннер киржикчилеринин «Дайынчы акы-дуңмалышкы» ниитиле-линин кежигүннери-биле Кара-Хөл су-музунга Антон Фабриктин кудумчузунга мемориалдыг самбыраны ажыдар.

РЕДАКЦИЯДАН: чылдың-на февраль ай кээрге, Төп телевидение-ге афган-совет кызыгаарны улуг көвүрүгүлөп танкыларда олурупкан каас-чараш кеттинген, арын-шырайы өөрүшкү долган чанып оор совет шериглерни көргүзе бээр. Ада-чуртун Улуг дайынындан бе-зин ийи катап үр үргүлчүлээн афган дайынының он чыл болгаш доо-зулганы ол. Ол, шынап-ла, төнчү чок дайынның хан-чинниг орукта-рының белдиринге бистиң чартык миллион ажыг шериглеривистин салым-чолу катчып, аар-берге чүктү чүктээн. Оларның аразында — бистиң төрөөн Тывавыстың 416 аныяк, чалыы оолдары. Мындыг кар-жы дайынның үүлө-чолу оолдарывыска кажанда-даа таварышпазын күзөөн Роза Сереновна Донгактын бо шүлүүнүң сагыш-сеткилге дээш-тиг одуругларын база парладывыс.

АВАЛАРНЫҢ КАРАКТАРЫ ЧАШТАЛБАЗЫН

Ажы-төлдүг аныяк-ла ада-ие
Айыыл болуп, Алаш хемге ага берген.
Үүлөден ажыр басып кайнаар баарыл,
Үш-ле бичии оолдары өскүс арткан.

Өскүзүндөн өлбөс дижир
Өргүн чоннун угаадылгы чугаазы бар.
Улус-чоннун, төрөлдеринин аразынга
Уян, чараш эрлер болуп олар өскөн.

Уттундурбас школачы чылдарында
Уруг, оол — чаш өөрүң-биле
ойнап өстүң.
Шолук, багай аажы-чаң-даа
сеңээ турбаан.
Шору дирткен өөреникчи
турган ийик сен.

Шериг чоруур ээлчээ келген
өөрүң-биле
Чергелештир сыннар ажыр чорувуттун.
Совет чурттуң кызыгаары Туркмения,
Солдат оол, сээң баштай четкен
чериң ол-дур.

Алды айның өөрөдиге эрткен соонда,
Афганистанче кириер деп
чарлык үнген.
Кабул чоогу Багран деп шериг хоорай
Хары черде оолдарга өрт ээл болган.

Өлүм-чидим, чидиргени, өөрүшкүнү
Өөрүң-биле кадыг-быжыг
чүктеп эртиң.

Чеже-чеже чечек ышкаш
сен дег оолдар
Чевег болган чоогада бажын салган.
Хары черге каржы-дошкун
тулчуушкунга
Камгалакчы хүлээлгезин күүсеткеш,
Хайыралыг төрөөн чери Кара-Хөлге
Харын-даа-ла менди чанып
чедип келдиң.

Афган черге шериг тепкен Алаш оглу
Ада-чуртун, өгбелериниң
адын сыкпаан,
«Ханныг чааның кижилерге
херээ чок» деп
Хамык чонга ужурашкаш, төөгүп
чораан.

Сууруң чону, өөрүң сеңээ
чоргаарланыр.
«Сумувустун афганчызы —
маадыры» дээр.
Салгалдарга сээң адың мөңгедип,
Сактышкынны, мөгөйигни
кылып чор бис.

Ажыг дайын кажанда-даа
турбас болзун.
Аваларның карактары
чашталбазын.

Албан шерии эртип турар оолдарывыс
Амыр-тайбың аалынче чанып келзин!

ЭМИН ЭРТТИР ДЕФИСТЭЭРИ

Хертек Сайын-оолович Ленов — барык 40 чылдар дургузунда республиканың школаларында тыва дылды, чечен чогаалды башкылап келген хоочун башкы. Х. С. Ленов тыва дылда дефистоманияның (орфографияга дефисти хөйү-биле ажыглаар чоруктуң) эмин эрткен кичээнге ап, тыва дылдың орфографиязынга чаа реформаны чорудары чугула деп саналды солуннар арнынга каш-даа катап үндүргөн. Тыва дыл талазы-биле эртем атыг кижилер ол айтырыгже кичээнге салбааннар, ыт чок эрттирип кааннар. Бо чугула айтырыгны эртемден А.М. Белек-Байыр көдүрүп турганын бодунуң чүүлүнде Хертек Сайын-оолович бижирип турар.

Тыва дыл эртемниң сайзыралына улуг үлүүн кириген эртемден башкы Алексей Мокур-оолович Белек-Байырга башкылап мен. Ооң өөреникчилери мээң башкыларым болган. Ол улуг башкының аталдары мээң ажылдап чоруур үемде Тывага дыка бедик турган. Башкының солуннарга бижээн тыва дылдың айтырыгларына хамаарышкан чүүлдерин улуг сонургал-биле номчуп чораан мен. Ооң бодалдары ханы уткалыг, теория талазы-биле чаартыкчы бооп турарын эскерген мен. Ылаңгыя башкының дефистоманияга (эмин эрттир дефистер ажыглаар чорукка) удур бижээн саналына бүрүнү-биле каттышкан мен. Бо маргылдаалыг айтырыгның канчаар өөскүп үнгениниң төөгүзүн бижирип көрей.

1952 чылда «Учпедгизке» М.Д. Биче-оолдун, Ф.Г. Исхаковтуң «Тыва дылдың грамматиказы. Бирги кезээ. Фонетика болгаш морфология» деп чеди чылдыг болгаш ортумак школаның 5-6 класстарына өөредилге ному чырыкче үнген.

1953 чылда «Тыва орфографиятыг словарь», а 1955 чылда «Тыва-орус словарь» Москвага парлаттынгылаан. Авторлар бөлүүнге колдуунда 1930 чылдарның төңчүзүнде, 1940 чылдар үезинде тыва дыл талазы-биле эртем ажылдарын чорудуп, өөредилге номнарын тургузуп турган эртемденнер, башкылар турган. А.А. Пальмбах, М.Д. Биче-оол, Ф.Г. Исхаков, А.М. Белек-Байыр олар колдуунда бо улуг ажылдарны кылганнар.

Үстүнде адаанывыс өөредилге номунда болгаш словарьларда дириг амытаннар болгаш үнүштер аттарын тудуштур бижирип чурумчуткан. Ол ыш-каш үшбулуңчук, дөртбулуңчук, хөйбулуңчук, сесбулуңчук база оон-даа өске каттышкан сөстөрнү тудуштур бижирип дүрүмчүткен болган. Оларны ол-ла дораан школаларга өөредип, парлаттып ажыглап эгелзэн чүве. Ол үениң дириг херечизи болгаш, билер мен.

Бо чаартылгаларга чамдык аныяк эртемденнер, башкылар удурланган. Оларның аразында Ленинградтың Жданов аттыг күрүнү университединиң доозукчулары — А.М. Белек-Байырың өөреникчилери база бар. 1955-1956 чылдарда «Шын» солунуң арыннарына бо чаартылгаларга удур статьялар удаа-дараа парлаттынган, дефистээшкин темазына дискуссия көдүрүлп-ле эгелзэн.

1955 чылдың январь 27-де үнген №19 (3213) «Шынга» Тыва облононуң Башкылар библиотектер институтунуң тыва дыл талазы-биле методизи Демьян Сангы-Бадраның «Тыва дылдың грамматиказын улам сайзыраңгайжыдар» деп статьясы парлаттынган. «Тыва дылдың грамматиказында кириген тодаргай-ла аңгы адаар болгаш дефис-биле бижирип сөстөрнү күш-биле тудуштуруп бижирип шын эвес болур» деп бодалын ол илереткен. «Чугааның аңгы-аңгы кезектеринден тургустунган нарын сөстөрнүң шуптузун дефистеп бижирип ужурулг.

Чамдык солун, дептер шүүкчүлери сөстү дефистеп бижирип шүүтүп, артык ажыл деп көрүп турарлар. Ол канчап-даа шын эвес» деп бижээн. Ол-ла чылдың февраль 9-та № 29 (3223) «Шынга» башкы институтунуң аныяк башкызы К. Х. Оргунуң «Тыва дылда сөстөрнүң тургустунарының болгаш оларны шын бижирип дугайында» деп чүүлү үнген. «Тыва дылдың грамматиказының» бирги кезээниң авторларының болгаш орфографиятыг словарьның тургустукчуларының амгы үеде туруп турар чамдык дириг дүрүмнерин боттарының күзел-биле үрээни окта шын эвес». «Тудуштур бижирип, сөстөр эвээжээр, чечен чогаалга эпиг деп турарлар», «словарьлар тургустунган, эдери түвектиг, каражалыг дижирип турары шын эвес» дээн болгаш өске-даа бодалдарын илереткен. Нарын сөстөрнү тудуштур бижирип, сингармонизм (үн аяннажылгазы) сагыттынмайн турарын ол база айтырган.

Бо авторларның саналдарына хамаарыштыр чүгле үш бодалымны илередип көрей. Бо чүүлду номчуп олар кижини чугааже ханыладырым ол.

Бирээде, орфографияның кол сорулгазы — сөстөрнү шын бижирип дүрүмнерин чурумчудары. Кандыг-даа эртемниң адырында ооң методологиясында ажыктыгының (чамдыкта чарыгдал чогуун-даа дээр) принципи ажылдап турар. Солун, дептер шүүкчүлериң (корректорларның) ажылын чиигедири орфография эртемниң бир сорулгазы дизивиссе, ында меге чүве чок.

Ийиде, сингармонизм дугайында чүнү чугаалап болурул? Ажык эвес үннер биле ажык үннерниң эптежирин, адаттынарын сингармонизм дээр. Бо дүрүмде кол черни фарингализация (ажык үннерниң сөске аяннажылгазы) ээлеп турар. Нарын сөстөргө (дефисти чүгле нарын сөстөргө ажыглаар) фарингализация дүрүмүн тыва

дылда удуртулга болдурбайн турар. Чижээ, Кегээн-Булак. Мында Э-У деп ажык үннерниң аяннажылгазы чаңгыс сөске турбас, нарын сөске турарын бадыткап турар. Чүгле О-У, Э-И, А-Ы, У-Е ажык үннер аяннажылгазы тыва сөсте бар. Оларны өөреникчилерге тайылбырлаарының методиказы бөдүүн: арын, орун, эрин, үрен деп сөстөрнү чижек кылдыр берип каар, ол-ла.

Үште, үстүнде адаанывыс өөредилге ному база словарьларны Тыва автономнуң об-ластың өөредилге килдизи бадылаан. Бадылаттыг орфографияны сагыры хоойлу деңгелинде дүрүм дээрзин кым-даа билер, чүгле ону сагыры арткан турган. Дефистээриниң талалакчылары тудуштуркчуларга удур маргылдааны үндүрүп турбайн, ол чаа дүрүмнерни ажыглаарын уламчылаан болза, тыва дылывыстың орфографиязы бөдүүнчүп, дефистомания эвээжээр турган. Тыва орфографияны сайзырадырының кончуг эки үези келирге, ол үени «сыгырыканывыс» бо хүннерде биске хомуданчыг-дыр.

Нарын сөстөрнү тудуштурарын дүрүмчүдүп, чаартылгаларны кириер дээн билдингир тюркологтар Ф. Исхаков, А. Пальмбах, хоочун башкылар М.Д. Биче-оол, С. С. Лопсан, А.М. Белек-Байыр база ооң өөреникчизи А.Ч. Кунаа олар дискуссияны уламчылаарын соксатканнар. Тирилгени дефистээриниң талалакчылары чедип алганнар. Маңаа кол рольду ол үеде СЭКП Тыва обкомунга улус өөредилгезин харылап турган даргалар, облононуң удуртукчулары ойнаан. Дискуссия үезинде ол даргалар аныяктарның талазынче чайлы бергени билдингир-дир.

Шак ынчаар бөгүнге чедир 194 хире дириг амытаннар болгаш үнүштер аттары, өске-даа нарын сөстер дефистелип артканнар. Дефистээр талазы-биле Россияда рекорд тыва

орфографияда арткан. Дефистомания деп чүве ол-дур.

Алексей Мокур-оолович Белек-Байырың тыва дыл теминге кириген үлүү улуг санап чоруур мен. Тыва дылдың орфографиязын чурударына киришкен, ооң башкы дүрүмнерин тургузуу башкы-дыр.

Дефистээр чорукту эң жедир, тыва орфография бөдүүнчүдөр дугайында башкының саналы ам-ужур-утказын чидирбээн. Айтырыгже катап эглип келгемин эрттир дефис ажыг чоруктан чарылганывыс дээр. Бо айтырыгның тургусту келген төөгүзүн эртем ажыктың деңгелинде бижирип негеп келген. Мындыг ажыктыг ажылды бижирипге ажыктыг чырыкче үнген чүүл хөй, архивте материалдар бар. Чүгле бо теманы сегиз алыры арткан. Бо талазы-биле ажылды бижирип дээр-дефистоманияны ажык эртемниң теоретиктиг баазасын тургузары-дыр.

Бөгүн бис «Тыва орфографиятыг словарь» чок чурт чор бис. Сөөлгү орфографиятыг словарь 1971 чылда үнген. Ооң бээр 43 чыл эрткен. Ол чыл төрүттүнгеннерниң чамдык кырган-авалар, кырган-ача-апарган. Тыва дылды шинчир турар докторлар, кандидатының ат-алдарын бо барыда кааставайн турар.

Тыва орфографияга чаа тылгалар кириериниң дугайында чугаалар кабинеттерде, кухняларда чоруп турары эскердим. Бо айтырыгны солуннар арнынга көдүреримге кым-даа тоовады. Тыва дыл талазы-биле эртемденнерниң чогаалчылары, журналистерни, тыва дыл башкыларын кириштирип тургаш, бо шөйүлгө айтырыгны шиитпирлээр үези келген деп саналды база катап көдүрүп тур мен.

Хертек ЛЕНОВ

Тываның улус өөредилгезиниң хоочуну.

Номчукчунуң саналы

«АЗИЯ ТӨВҮ» КАЯА ТУРАРЫЛ?

«Азия төвү» тураскаалы — бурун Тывавыстың төөгүзүн, тыва чоннуң чоргааралын илереткен база улуг диптиң төвүнүң кайда турарын айттып турган улуг ужуру-уткалыг тураскаал-дыр. Шын, харын, бурунгаар хөгжүлдө, чаартылгалар ыяап турар ужурулг, ынчалза-даа үнелиг, эргим тураскаалдарны ыңай-бээр көжүрерде, чон-биле сүмележир херек. Амы-хууда «Азия төвү» тураскаалды көжүргенинге удурланмайн тур мен. Ооң орнунга чаа, чараш, амгы үеге дүүшкен, утка-шынары улам ханы тураскаал болгаш оон-даа өске чараш монумент-

тилер тургустунар дээрзин билер мен.

Бо байдалда таарымча чок чүүл дээрге, тураскаалды көжүрерде баш бурунгаар, эрткен чылын-на чон-биле сүмележи, оларның санал-оналын дыңнааш, тураскаалдың турар черин тодарадыр турган. Ам кээп, далаш-биле санал-онал кириңер дээрге, чөптүг шилилге турар бе?

Маңаа чоннуң идепкейлиг киржилгези негеттинер.

Каа-Хем суурда тудуп турар спорт-культура ордузунуң чанынга ол тураскаалды тургузар деп саналга таарзынмас-тыр мен. Аңаа

хүрежи азы девип турар мөгелер тураскаалын чүге тургузуп болбазыл? Аэропорт чанында хоорайже кирер талада кончуг делгем, арык-сиги девискээрге тургусса кан-дыг ирги?

«Азия төвү» — Тыва Республиканың үнелиг эртем нези, ооң камгалал хайгааралында турар тураскаал-дыр. Ынчангаш ону найысылалдың девискээринге, аргалыг бол-за, Улуг-Хемниң эринге, эң кескү, чедип алыры белек черге тургузар болза эки деп санаар мен.

Хирлиг-оол КОНГАР

Кызыл хоорай.



САЛЫМ-ЧАЯАННЫГ ӨӨРЕНИКЧИЛЕР

Уругларны бичи-
инден тура-ла, чараш
чүүлдерге кижизидип,
оларның чаа илереп
турар сонургалдарын
деткир болзувусса,
мөзү-шынарының хе-
вирлеттинеринге улуг
ужур-дузалыг. Уруглар-
ны боттарының хостуг
үезин чөп болгаш ажык-
тыг чорударынче чаң-
чыктырары чугула.

Школада башкылар,
бөлгүннер удуртукчулары
уругларның чогадыкчы чо-
руун, ус-шеверин, сонур-
галын сайзырадыры-биле
чогуур ажылдарны чорудуп
турар. Уругларның салым-

чаяанының илереттинип
турарының бадыйкалы —
чыл санында болуп турар
мөөрейлер, конференция-
лар, делгелгелер.

Ада-иениң талазындан
деткимче дыка улуг ужур-
дузалыг. Бистиң школаның
ада-ие комитетинин дарга-
зы Кара-кыс Куулар уругла-
рын аңгы-аңгы мөөрейлерге
кириштирип, делгелгелер-
ге кириштирери-биле дет-
кип турар. Уруу Саглана
чинчиден янзы-бүрү чараш
чүүлдер кылырынга сонур-
галдыг. А оглу Айдың-Херел
чуруттунарынга ынак бол-
гаш чуулга, ус-шеверлер
мөөрейлеринге бо-ла кир-

жир. «Ногаан өртемчей»
чыышка «Аал» деп далган-
дан кылган македи-биле ки-
ришкен.

Салым-чаяанныг доозук-
чувус Чойгана Монгуш өңүг
хендирлер-биле угулзалап
даараарынга база макра-
ме кылырынга сонургал-
дыг. Республика чергелиг
мөөрейлерге киришкеш,
ийи чыл улаштыр 2-ги чер-
ни алган. Марина Сарыглар
(9 кл.) дүктү өйүп тургаш,
тапочка, болук идиктер кы-
лып, конференцияга бодунуң
телевилелин чедишкенин
камгалаан. Бо өөреникчинин
сонургалы хөй янзы. Чин-
чиден чараш чүүлдер, чым-

чак ойнаарактар, тыва хеп
даараары дээш, кандыг-даа
ажылды кылганда, ыяап-ла
эчизинге чедирер чаңчыл-
дыг.

Олча Монгуш ус-шевер
болгаш угаан талазы-биле
ажок сайзыраңгай. Бо чы-
лын кожуунга болуп эрткен
технология олимпиадазын-
га киришкеш, 1-ги черге
төлетип болган. Ол болук
идиктин 3 аңгы хевирин эт-
теп каан алгыдан кылган.
Начын Сат 8 класска талдың
амыдыралга ужур-дузазын
тодарадып, шинчилел ажы-
лын кылган. «Чайлаг» деп
макетти ол талдан белет-
кээш, «Ногаан өртемчей»

деп чыышка эки үнелелди
алган. Саглана Монгуш —
школаның база бир чоргаа-
ралы, шевер өөреникчи. Ол
хааржакчыгаштар кылгаш,
даштындан макраме-биле
каастап турар.

Үстүнде ады кирген са-
лым-чаяанныг өөреникчиле-
ривис ышкаш уруглар шко-
лавыста эвээш эвес. Олар
чылдың-на суму, кожуун,
республика чергелиг хемчег-
лерге киржип, багай эвес
түннелдерлиг кээп турары
өөрүнчүг.

Зинаида САТ,
технология башкызы.

Чыргакчы суур, Чөөн-
Хемчик кожуун.

Байыр чедиришкени

Бистиң эргим, хүндүлүг ававыс, даай-ававыс, угбавыс, дунма-
выс Надежда Анай-ооловна ДАРТАЙ-ООЛДУҢ март 29-та юби-
лейи болур.

Ол — 2 ажы-төлдүң ынак авазы, 3 чаптанчыг уйнуктарының
эргим кырган-авазы. Ававыс бүгү назынында мал эмчизи болуп
ажылдап чоруур. Ол — «Тыва Республиканың алдарлыг ажылдак-
чы», «Күш-ажылдың хоочуну», чоннуң хүндүлүг эмчизи.

Эргим киживиске юбилейин таварыштыр каң кадыкты, аас-ке-
жикти, өөрүшкүнү сеткиливис ханызындан күзеп
тур бис.

Хүндүткел-биле, уруглары, чээннери,
угбалары, дунмаларындан.

ООО "Сибпродукт" ЮНИ МИЛК DANONE

Чыгарткан
Чыгарткан
Чыгарткан

Кызыл хоорай
Калинин кудумчузу, 25, склад 2
РПС баазасы, склад 12

тел. 5-42-07; 2-45-34
8963-253-31-91, 8962-253-31-81.

СТРОИТЕЛЬНЫЙ АЛЬЯНС
ASIA-SIBERIA
ЧЫЛҢНЫҢ ҮНДҮРҮЗҮНҮҢ АРГАЛАРЫ

СОҢГАЛАРНЫ МАРТ
ТӨНЧҮЗҮНГЕ ЧЕДИР
ЧАГЫДАР БОЛЗУҢАРЗА,
КАЙЫ ХИРЕ АЖЫКТЫЫН

2-24-51
8 908 325 07 60
ДЕП ТЕЛЕФОННАРЖЕ
ДОЛГАПКАШ, БИЛИП АЛЫҢАР

СОҢГАЛАР, БАЛКОННАР • ЭЖИКТЕР
ҮЛЕТНҮР АЛЫННИЗМИ • ФАСАДТАР
ГАЗБЕТОН

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 6
www.asia-siberia.ru

**МЕБЕЛЬНЫЙ СТОК
ЦЕНТР**

чаа эт-септи 1000 рубльге садып турар:
столдар, прихожаялар, стеллажтар, ТВ
тумбалар база өске-даа чүүлдер бар.
Тел. 8-903-077-74-74
Черногорск хоорайның Советская ку-
думчузу, 0155.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

**УРУГЛАРНЫҢ
НЕВРОПАТОЛОГ ЭМЧИЗИНИҢ
ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫНЫ**

Кызыл хоорай, Каа-Хем кудумчузу, 2
(парк джунда). Ажылдаар шактары: 9.00-
18.00. Улуг-хүнде — дыштаныр хүн.
Харызажыр телефону: 8-923-267-47-29.
Эмнээшкни таарышпайн барып болур, эм-
чи-биле сүмележир херек. Лицензия № ЛО-
17-01-000184, 2013 чылдың ноябрь 22-де
Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы
тыйыскан.
Телевирлиг үндезинге парлаан.

Ортумак профессионал өөрөдигениң
күрүнениң эвес өөрөдиге албан чери Кызыл-
дың экономика болгаш хереглекчилер коопера-
циязының эрге-хоойлу техникуму ортумак тускай
профессионал өөрөдигениң программалары-би-
ле дараазында мергежилдерге өөренирин
сүмелеп тур:

- Хүндүскү болгаш бот-өөрөдиге салбырларынга:
Кол (ниити) өөрөдиге баазазынга - 2 чыл 10 ай;
Ортумак (ниити) өөрөдиге баазазынга - 1 чыл 10 ай.
- 080114 "Банк ажыл-херээ";
 - 100401 "Туризм";
 - 030912 "Эрге-хоойлу болгаш социал хандырылганы
организаастаары";
 - 080114 "Экономика болгаш бухгалтер учеду"
 - 080118 "Камгаладылга ажыл-херээ" (адырлар аайы-
биле);
 - 101101 "Гостиница ажыл-херээ (сервис)";
 - 230712 "Ажылгаар информатика" (адырлар аайы-би-
ле);
 - 034702 "Эргелеп-башкарылганың документ хандырыл-
газы, архив херээ";
 - 260502 "Хөй-ниити чөмненилгезинин аш-чем техно-
логиязы" - 2 чыл 10 ай.

Хүндүлүг өөреникчилер болгаш ада-иелер!!!

Кызылдың экономика болгаш хереглекчилер коопера-
циязының эрге-хоойлу техникуму силерни 2014 чылдың
апрель 4-те актовый залга болуп эртер Ажык эжиктер
хүнүнче чалап тур.

Бистиң адресивис: Кызыл хоорай, Щетинкина-Кравчен-
ко кудумчузу, 41.

Тел. 8(39422)-2-26-82, 8923-548-67-17.

Сүт-Хөл кожуунуң Бора-Тайга сумузуңуң чурттакчы чо-
нунуң кадыкшылы дээш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылдап,
амыдыралында быжыг туруштуг хөй-ниитичи чораан фельд-
шер эмчи Анчий Сергелецовнаның база башкы уруу Ал-
дынай Даниловнаның элекке мөчээни-биле угбазы Галина
Сергелецовнага болгаш төрөлдөргө ханы кажыдалды
илеридип, эгиттинмес чидиригни деңге үлежип тур мен.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралының
Федерация Чөвүлелиниң кежигүнү Өнер Хүлерович
ОНДАР.

СПУТНИКТЕН КӨРГҮЗЕР
ТЕЛЕВИДЕНИЕ

Триколор, НТВ Плюс, Континент, Орион
Телекарта, Радуга

8-913-354-7490 8-923-217-2383 5-25-69
дыштаныр хүн чок, 9-тан 21 шакка чедир

антенналарны эде өйлээри

СПУТНИКТИҢ ИЙИ ТАЛАЛЫГ ИНТЕРНЕДИ БАР
РЕСПУБЛИКАНЫҢ КОЖУУННАРЫНЧЕ ҮНҮП БОЛУР
Лопсанчап, 40. Калинин кудумчузунда супермаркет
(Азбука ремонта) турган чер) адаанда каъды.

САРГЫ АЙЫЫЛЫ: эмчи тарылгазын эртип алыңар!



Кижиниң чаагай чоруун болгаш хергекчилерниң эрге-ажыын хайгаараар талазы-биле федералдыг албан-ның Тыва Республикада эргелели саргы энцефалидинден тарылганы кылдырып алырын амдыгааштан эгелеп сагындырып турар. Республикада агаар-бодустан чылып эгелээни-биле апрель-май айда саргы дүжүп эгелээр. Саргының хоразына удур вакцинаны үш удаа салдырар ужурлуг болгаш тарылганың ийи дугаарын кылган соонда, чартык ай эрткенде, вакцина дээштиг алаар. Чүгле ынчан агаар-бодус хүрээлелинче үнүп болур.

Эргелелдин удуртукчузунуң оралакчызы Ольга Монгуш саргының хоразына удур тарылганы чылдың кайы-даа үезинде кылып болур дээрзин чугаалап турар. Ынчалза-даа эң таарымчалыг үе-саргыларның хөйү-биле дүжүп эгелээринге чедир бир-ийи ай артканда азы февраль-март айлар болур. «Тарылганың бир дугаар кезинин эрткен соонда, бир айдан чеди айга чедир ийи дугаарын салдырып болур. Саргының кижиниң кадыына чедирип турар хоралыг салдары канчаар-даа аажок улуг болганда, саргы ызыраарына черле удур тарыдып ал, боттарының болгаш чоок кижилериниң кадыына кичээнгейлиг болуру чугула — деп, Ольга Монгуш демдеглээн.

Тывада саргы энцефалидиниң талазы-биле байдал нарын болуп артып турар. Эрткен 2013 чылдың түннели-биле ук аарыгдан аарыыр чорук 11 хуу эвээжээн, ынчалза-даа Тывада 100 муң кижиге хамаарыштыр 9,8, азы Россия деңгелинден 1,5 катап хөй таварылгалар бүрүткеттинген. Саргыга ызыртып аараан улус шупту тарылга эртпээн болган.

Тывада 18 кожуунуң он үжү саргы айыылының талазы-биле нарын байдалда деп санаттынар. Ынчангаш Каа-Хем, Кызыл, Бии-Хем, Сүт-Хөл, Таңды, Тес-Хем, Тожу, Улуг-Хем, Чаа-Хөл, Чеди-Хөл, Тере-Хөл, Чөөн-Хемчик кожууннарның болгаш Кызыл хоорайның чурттакчылары эпидемиолог эмчилерниң сүмезин кичээнгейге алыры чугула.

КЕЛИР ҮЕҢ – БОДУҢ ХОЛУҢДА

2013 чылдың сентябрь 14-те кезээкиниң 8 шак 33 минута турда, Кызыл хоорайның солагай талакы дачалар ниитилелинге коргунчуг хай-халап болган. «ВАЗ-21093» маркалыг автомашинаны эзирик башкарып чораан аныяк кижиниң кырын-чеге халды бергенин сактыр боор силер.

Бо таварылга дугайында массалыг информация чепсектери хөйү-биле чырыткан болгаш, чоннуң дүвүрелин ол канчаар-даа аажок болдурган. Бодум сентябрь 15-те интернет четкизинден кижиниң бодал-сагыжынага безин кирбес бо коргунчуг болушкун дугайында номчаан мен. Хып дээн чалыы оол араганың хайы-биле 5 кижиниң амы-тынына чедип, 2 кижиге аар кемдээшкини чедирген. «Чаш, чалтанчыг ажы-төлдүң кээрген-чиин, харааданчыин! Оларның ада-иези, ол аныяк кижиниң бодунуң «бузулган» амыдыралы дээш-ле, кижиниң бажына хөй-ле бодалдар кирер чорду. Ынчан

көрбес. Кажан судья шииткелди номчуй бээрге, оолдуң муңгарап, хараадааны илден, карааның чажы, бичии-ле болза, чаагын куду агып бада бээринге белен ышкаш болду. Ол үеде аныяк кижиниң ишти-хөңнү та канчаар дойлул турган чүве.

Оттук Калааның херээ онза аар болгаш, бо күзүн чарлаан келдерелге таварышпайн барган. Буруудаттырып турар кижини 10 чылга хосталгазын казып шииндерин прокурорлар судтан негеп турган. Суд бүгү талаларны өөренип көргөш, Оттук Мөңгүн-оолович Калааны ниити чурумнуң эдип чазаар колонияга 8 чыл 10 айга хосталгазын казып шииткен. Ол ышкаш машина башкараар эргезин 3 чылда казаан. Озал-ондакка чок болган улустуң төрелдеринге материалдыг когарал чедиргени дээш 400 муң рубльди буруулуг кижиге төлээр. Оттук шииттирип турар черинге ол акша-хөреңгини ажылдаар.

Кызылдың хоорай судунуң прокурорунуң дузалакчызы Алисма Ховалыгның чугаалап турары-биле алырга, бо херекке хамаарыштыр ТР-ниң Дээди су-

Оттук Калааның херээ онза аар болгаш, бо күзүн чарлаан келдерелге таварышпайн барган. Буруудаттырып турар кижини 10 чылга хосталгазын казып шииндерин прокурорлар судтан негеп турган.

бо болушкуну дыңнааш, хары кижиге карааның чажын тудуп шыдабайн, ол эзирик чолаачы мурнунга бо турган болза, бодуну-биле шииндеринге белен турган боор. Сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнү ол хире күштүг хайныгып турган.

Чоокта чаа, март 17-де, Кызылдың хоорай судунга буруудаттырып турар Оттук Калааның херээ онза аар болгаш, бо күзүн чарлаан келдерелге таварышпайн барган. Буруудаттырып турар кижини 10 чылга хосталгазын казып шииндерин прокурорлар судтан негеп турган.

дунче хомудал кириер-даа болза, суд практикасындан алырга, чамдык таварылгаларда шииткен хуусааны чүгле каш айга бадырып болур.

Вера Салчак бо озал-ондакка уруун, үш уйнуун болгаш оглун чидирген. Хары угда 5 ажы-төлүн чидирген аваны суд залынга көөрге, кээргээни аажок, кижиге баары ажыыр болду. Ол холунда чок болган, 5 сылдыс дег, ажы-төлүнүң чуруктарын тудуп алган ыглап олурду. Ажыг-шүжүгге таварышкан аванынчаар чугаалады.

Оттук Калааны бүгү талазы-биле суд өөренип көөрге, ооң мурнунда херекке-даа онаажып чорбаан, алыс томааны оол болган. Бодунуң 23 харлаанын демдегледип тургаш, чаңгыс хүн арага ижип, машинаны эзирик мунуп алгаш, ынча хөй кижиниң амы-тынына чедип кааны ол-дур. Мээң ажы-төлүм турган болза, алызы барып, та кандыг эртем-билигилгил кижилер апаар турган. Чаңгыс уругну безин өстүр азырап алыры ындыг белен эвес. Чок болган уйнуунуң эң бичиизи чаа-ла 6 айлыг. 9 классче кирген оглум аътка аажок сонугалдыг. «Аът чары-



жыңга киржирим ол, авай!» — деп чоруп турган. Буруулуг оол боду база чаш оол ышкажыл, араганың хайы-биле болган үүлгедигниң кончуун көрүңер даан! Ол суд үезинде буруузуң чогуң билдинген. Ам мээң ажы-төлүмнү диргизер арга бар эвес. Шаам-биле ажылдап, ажы-төлүм кызып азырап, өстүрүп чордум, дыка-ла берге-дир. Мындыг үүлени кымга-даа күзевес-тир мен».

Вера Салчак амгы үеде Кызылдың хан кудар станциясында ажылдап турар. Ол боду — хүндүлүг донор, дүне-хүндүс-даа дивейн, улус дилээрге, ханын дужаап бээр буюнныг угбай. Ол Тыва Республиканың Баштыңы-Чазаның Даргазы Шолбан Кара-оолче бажың тудуп алыр чер дугайында дилег билдиришкенин кириген. «Арткан чуртталгамны мында ажы-төлүм чанынга чурттаарын күзээр кижиге-дир мен. Оларымны карактап, чанынга чорааным дээр» — деп, угбай карааның чажын чодуп чугаалады.

Оттук Калаа суд үезинде: «Арага ижип алгаш, чаңгыс дүне бүгү чуртталгамны үреп алдым, бодум буруулуг мен. Амыдыралдаа көрбөй чыткаш, аныяк назынымны шаараш херим артынга эрттирер салымым ыйнаан. Чок болган улустуң төрел-дөргүлүңе улуг буруумну миннип, оода когарал акшазын эгидер дээш кызар мен» — деп чугаалаан дээр. Оолдуң авазы судка келбээн. Ол иега база канчаар-даа аажок улуг согуг дээрзи билдингир.

Ындыг аныяк кижиге ыт ишпес ажыг сугнуң хайы-биле тенниг херим артынга чалыы назынын эрттирер. Ол ам 30 хар ажа бергеш, хосталгаже үнүп кээр. Карак чивеш аразында кижиниң амыдыралы бир аңдарлы бээр деп чүве ол-дур. Араганың хайы чамдык кижилерниң салым-чолун үреп, оларны аас-кежик чок кылып турары ниитилелди бодандыраар ужурлуг. Анаа өөренип, ада-иезин өөртүп, бурунгаар чүткүлдүг, ол-ла хевээр чурттап чораан болза, мындыг коргунчуг үүлге кайын таваржыр ийик. Аныяк оолдар, боданыңар! Силерниң келир үеңер — бодуңарның холуңарда.

Туберкулез — баш удур

хынадыры чуту
Март 24-те

делегейниң туберкулезка демисел хүнүн демдегледип тирген. Бистиң республика бо аарыгдан камгаланырче угланган аңгы-аңгы актарларны, бөлүк хемчегле чурттакчы чон ортузунга хынадыры чуту биле чоруткан. ТР-ниң дык камгалал яамызы болгаш ТР-ниң Росхейл хайгаарал эргелелиниң кады ажылдажызының түннелинде Кызыл хоорайның Арат шөлү хөрек тырттырар шимчир турар флюоростанция тургускан. Күзүлдиг кижилер ынаар барып, чажы-биле-даа шинчидип ал болурун А уругларда аарыгны тододырда менту (тарылга) салдырар дээрзин сагындыраал.



Туберкулез — белен бидинмес, берге аарыг. Өлүм аарыындан таакпылаар, ага-дарыга сундулуг кижиге хөй аарып турар, кадык муңга база агаар дамчыштыр аары берип болурунун айыылы болурун Ажык хевирниң туберкулездан аараан кижиге чыл дурдунда 10-15 кижиге аарып халдадып болур. Туберкулезту каш чылдар дургузунда энеп кээр, чамдык таварылга бо аарыгга күштүг эмнер биле зин күш чок апаарын эмчиле чугаалап турар. Янзы-бүт аргаларны тып, аңгы-аңгы таңы ажылдап, аарыгның кыгуң үзе эмнээр дээш эртенденнер, эмчилер, шаандаттура кызып ажылдап келген.

Өкпе аарыындан камгаланырының бөдүүн аргазы өрээлдерни доктаамал агаарладып, хоралыг микробтар өлүрер химиктиг чүүлдерни ажылдап тургаш, аштап-чууру. Хүн чырыы хоралыг бактерияларны 5 минутаның дургузунда өлүрүптер шынарлыг.

Бистиң республикада аарып турар кижилер Россия Федерациясындан 3,3 болгаш Сибирь федералдыг округтан 2 катап хөй. Ынчангаш чылдың-на флюорография баш удур эртип ап, херек хынадып ап турары чугула.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор — 2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 2-17-91, 2-17-05. Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама, чарлал килдизи — 2-03-90, сот.тел.: 8-923-264-22-22. Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парлаар ама. Тираж 8441. Чагыр 35-36. Номерни парлапгаже дужаагы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл. Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанның Тыва Республика талазы биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилерни дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлааттыг материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылар дүңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.